

אילת זהר
בִּירְעִים עַל כּוֹכִים: אַרְכִּיּוֹן הָאֲרַכְיוֹנִים
מאמר צילום/ מסה חזותית

תודות

אני מבקשת להודות בראש וראשונה לחנא פרח כפר-בִּירְעִים על פנייתו אלי ועל שיתופי במערך הדילמות הכרוך בעולמם של אנשי כפר בִּירְעִים;

לנהידה זהארה, מאנשי כפר בירעים, על שבילתה שעות ארוכות וחלקה עמי את סיפור האירועים;

למיקי גלזמן, על התרגום והפרשנות ל "פסח על כוכים" מאת אבות ישורון;

ליצחק לאור, על ההפניות והפרשנות ב"אנו כותבים אותך מולדת" ל"חרבת חזעה" של ס. יזהר ול"מול היערות" של א.ב. יהושע.

לשולה, מנהלת ארכיון ברעם, שפתחה בפני את המסמכים השונים השמורים בארכיון הקיבוץ והקשורים בפרשת בִּירְעִים/ברעם לאורך השנים;

לשחר רגב ועינת לוצטי, קיבוץ ברעם, על אוצר הדימויים והידע שחלקו עמי;

לשמרי סלומון, ארכיון "ההגנה", שפתח בפני את תיק הסקירה של כפר בִּירְעִים, 1943;

ארכיון צה"ל, תל השומר

גנזך המדינה, ירושלים

ארכיון דוד בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע

ארכיון תולדות ה"הגנה", בית אליהו גולומב, תל אביב

ארכיון הפלמ"ח, בית הפלמ"ח, תל אביב

ארכיון קיבוץ ברעם

אוסף הצילומים של שחר רגב, קיבוץ ברעם

ארכיון קיבוץ יראון

ארכיון "הארץ", תל אביב

הארכיון הציוני, ירושלים

ארכיון הצילומים, קק"ל

המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון

תצלום אוויר של כפר בירעם, 25 ביוני 1948. מקור: שחר רגב, קיבוץ ברעם.

בִּירְעִים עַל כּוֹכִים: אַרְכִּיּוֹן הָאֲרַכְיוֹנִים
מֵאֲמֵר צִלּוֹם/מִסָּה חֲזוֹתִית

1.

את מסלולו של הנרטיב אני מתחילה במספר עדויות הקודמות לפרשה: כפר בִּירְעִים שכן על גבעה בקצה הצפוני של פלסטין המנדטורית – הבריטים תיעדו בתצלומי אוויר את האווירה הפסטורלית, הגרנות השופעים, אלומות החיטה המונחות לפני הדיש, הבתים הפזורים על פני המדרון. לבתים נוכחות של גופים מלאים, תלת-ממדיים, קוביות ותיבות, וצילם מוטל בזווית שטוחה מנגד לשמש הבוקר. כביש מקיף את הכפר ומגיע בקצהו המזרחי אל בית קברות קטן, בעוד שדות מעובדים וטרסות קוויות יורדות מגבעת בתי המגורים אל הוואדיות המעובדים ממערב ומדרום. גם סקירת הכפר, שהוכנה מבעד מועד על ידי שירות הידיעות של ה"הגנה" ב-1943, מתארת כפר שליו, חסר ייחוד, נחבא אלי מדרון - בדו"ח שאין בו, ולו גם רמז, על שעתיד לקרות: מקורות המים בבורות איסוף; אוטובוס מאסף פעם ביום עד חיפה; בתי אבן וקמרונות, ואין חומה המגינה על הכפר; בקר, צאן, וחזירים; חורשות אלונים, עצי פרי, וטבק גם; קהילת מיעוט של יוונים-אורתודוקסים בתוך קהל הרוב המארוני; שני בתי-ספר, מורה אחד, וכומר מנהיג הקהילה; היכרות קלושה עם קהילות יהודיות, בעיקר לצרכי מסחר עם זו של צפת; עוסקים מעט בהברחת מזון מכפרי הלבנון; סבב שמירה של עשרה גברים כל יום בפאתי הכפר. חיי היומיום של כפר בפאתי הגליל העליון המרכזי, על קו פרשת המים.

(DISTRICT GALILEE
SUB-DISTRICT SAFAI)

עליון גבע		0
עמק		3
OLIV	---	2
orchard	---	2
meadow	---	1
Con. Jordan Trees		0
Palm	---	1
Other	---	1
Plaster Building	▨	
Stone	▨	
Half Stone Building	▨	
Asad	▨	
Abbasid	▨	
Byzantine	▨	

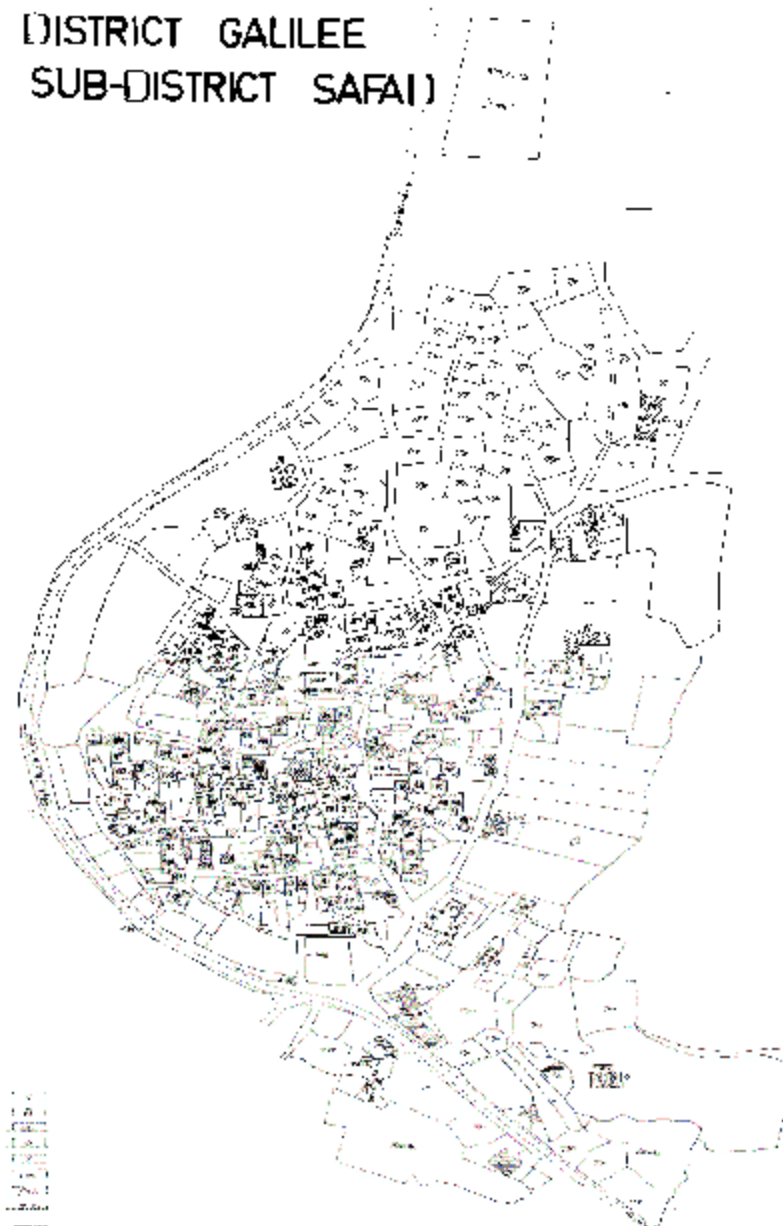
Note

Based on Plans of the Survey, April 1947

All Parcels of Agricultural Land

Archeological Sites

1:1	1:2	1:3	1:4	1:5	1:6	1:7	1:8	1:9	1:10	1:11	1:12	1:13	1:14	1:15	1:16	1:17	1:18	1:19	1:20	1:21	1:22	1:23	1:24	1:25	1:26	1:27	1:28	1:29	1:30	1:31	1:32	1:33	1:34	1:35	1:36	1:37	1:38	1:39	1:40	1:41	1:42	1:43	1:44	1:45	1:46	1:47	1:48	1:49	1:50	1:51	1:52	1:53	1:54	1:55	1:56	1:57	1:58	1:59	1:60	1:61	1:62	1:63	1:64	1:65	1:66	1:67	1:68	1:69	1:70	1:71	1:72	1:73	1:74	1:75	1:76	1:77	1:78	1:79	1:80	1:81	1:82	1:83	1:84	1:85	1:86	1:87	1:88	1:89	1:90	1:91	1:92	1:93	1:94	1:95	1:96	1:97	1:98	1:99	1:100
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------

1:1250

מפת כפר בירעם, 1:1250, אפריל 1947.
המפה הונחה על פי פרישת תצלומי אוויר של הצבא הבריטי. מקור: www.birem.org

כפר בִּירְעִים, תצלום אוויר, תחילת 1949. גרנות מלאות עשבי בר, בניגוד לגרנות עתירות אלומות שיבולים בתצלום האוויר הקודם.

38/0

44

כפר ברעם

(נכס צמח, פטירת צלחה)

כפר עתיק. יש בו הרבה ביה כנסת יהודי עתיק, חלק
מעמדיו ואבני גזית שלו פוזרים בכפר ושיטשו גם
חומר בנין.

המית:

מי בורות גשמים. יש בור - או כמה בורות - בכל ביה.
אין מעין השמש לשחיה. בקרבת הכפר יש גם ואדי, אך אין
מימיו משמשים לשחיה.

דרכים:

הכפר נמצא ליד כביש הגבול המזרחי. מלבד הכביש יש
שבילים לכפרים הסמוכים ולכפרי הלבנון. התחבורה יש
אוטובוס לחיפה, פעם ביום (נוסע דרך מירון-עכו). אך
כי עיקר הקשר אל הכפר הוא עם צפת. הנוסע לצפת משתמש באוטובוס
של חיפה, עד מירון. משם הרכב בטכסי. פעם ביום
עוברת מכונית פטרול של פטירת צלחה.

בנין:

הבתים סאבן, כנחוב, והגבות טעבים וקמרונים. אין גדרות
מסביב לכפר, פרט לחומות אבנים המפרידות מה ושב בין החלקות.

ואדיות:

הכפר נמצא בהרפת המים בין בקעת הירדן לים התיכון. הגיאיות
מסביבו אינם מושכים מים, הם מעובדים ונטושים. שיש רק
ואדי אחד, שמקורו מזרחית לכפר במרחק כ-1,5 ק"מ; קוראים
לו ואדי טאהה או ואדי אל-טועמה או נבע אל-בלאט. הוא
מטק שטח קטן של גינת ירק.

אין הרבה.

בהמות:

יש בקר וצאן, לא הרבה, מספרם לא אדע. עוסקים בגידול
הזדים (לעתים בשותפות עם כפריים מן השכנים ועם בני
העיר).

קרקעות:

12.000 דונם. בהם אדמות בור וחורפות אלו-סגדיאן. יש
הרבה טעבים, בעיקר תאנית, בהן משתבח הכפר, וקצת זיתים
ומעט מאוד עצי-פרי טובים. היו כרמי גפנים, אך מאחר
שכולם נובעו במחלות, עקרום והתסקקו למשל בגפנים. יוב
האדמה - לבלחה. עוסקים גם בגידול סבן, המוזה מקור
הכנסת השוב. יבול הירקות אינו מספיק להצרכות עצמית,
והם קונים ירקות מן הכפרים השכנים, וביחוד מן הלבנון. -
אין לאכסדים קרקעות בכפר, אולם יש שותפויות טובות עם
כמה מבני צפת. יש שטח קטן של שלחין, ליד הוארי, כבדל
ירקות, שייך למוחאאר.

התושבים כולם נוצרים. יש כשהי עשרות יונים-אורתודוכסים.
השאר כולם מארוניםים. מספרם כ-650. על החלוקה לחמולות לא
יכולתי לעמוד.

המוחאארים:

1) עבדאללה אבו ג'בראן. 2) סולימאן שכור (מוחאאר היונים
האורתודוכסים, עוסק רק בעניניהם). המוחאאר עבדאללה אבו
ג'בראן אינו מקובל ביותר, למי הרוסס. הענינים עם הממשלה
על החלאקותיה הטובות מסתדרים על-פי רוב ע"י עבדאללה
אבו פחרי. גם המורה, עיסה מארון, יש לו השפעה והוא משתתף
בסידור ענינים. וכן טאנט אבו טועמה.

נטיה מולפסית מיוחדת אינה ניכרת. הם רחוקים מפוליטיקה
ואינם מהענינים בה כלל. כנוצרים נראה שהם נטיים לשלטון.

היחסים בינם ובין פעמי הסמוכה להם מותחים. הם מאשיכים את
אנשי פעמי בגניבות וחבלות.

תיק כפר ברעם, מתוך: סקירות כפרים של ה"הגנה", 1943. מקור: ארכיון תולדות ה"הגנה", תיק 105.226

יש שני בתי-ספר: אחד מטלתי המורים (1) עיסוקו מארוך, מבני הכפר, מבני המשפחה בעלת המשפחה, משתתף הרבה בעניני הכפר ודעתו נשמעת. למד בירושלים, יושב בכפר כמורה זה שנים רבות. (2) חנא-מאקום (נפת עכו). פלמד בכפר רק זה שנה. - בי"ס שני, לבנות, מדטי, מתקיים על כספי המיסיון היוני-אורתודוכסי.

מלאכה:

אין בעלי מלאכה.

חגירות:

יש שתיים-שלוש חגירות. אחת מהן לסלאמה דיאב ובנו אליה סלאמה דיאב. קונים את רוב מצרכיהם בצפת.

רבים מבני הכפר עובדים בעיר במסלטה, כנהגים ובעלי מלאכה, מקידיים קטנים וכו'. גם מן הבנות עובדות רבות בעיר, כעוזרות-בית, משרות ומקידות. אחדים מבני הכפר היגרו לאמריקה, ויש גם כאלה שהיו שם וחזרו. (המזאתאר עבדאללה אבו ג'מבראן היה באמריקה הדרומית).

אין מראפות ציבוריות ואין הדרי אורחים מיוחדים בבתיים.

יש יחסים קלושים עם היהודים, במכירות וקניות, ויתכן שיש שותפויות גם עם יהודי צפת. יש מהם מוכנים לסבור מקרקעותיהם. רבים מבקשים קטרי מטהר מהודקים יותר עם היהודים (מיוחד בעניני טבק).

יש כנסיה אחת. בה שלושה כמרים העורכים הפילות נפרדות, בזה אחר זה, כל אחד לקהל חסידיו. ניכר שאין לכמרים השפעה בעניני חולין, אינם משתתפים בשיחות ובדיונים.

השמירה בכפר - בתור: כל לילה יוצאים עשרה גברים לשמור על הגדרן ועל מבואות הכפר. בעונה שאין גדרן משתתפים.

הברחה:

הודות לקרבת הכפר לבבול הלבנוני ולקשרים האימיצים שיש להם כפרי הלבנון המוכרים (וביחוד יארון), נראה שכל בני הכפר עוסקים בהברחה, מי מחוץ ומי יותר. ההברחה מתנהלת בגלוי ולאור היום. (הסובר בירקות, ביצים וכיו"ב - מחורה "קטנה", יש להניח שהם מבריחים גם דברים אחרים). ליד הכפר יש החנת כסס, אך לא ניכר שהיא מפריעה אהם בהברחה.

במאורעות לא השתתפו לחלוטין, לדבריהם. נראה שאפשר להאמין להם, בחיותם נוצרים. אם אמנם השתתפו בפעולה כלשהי, הרי לא מתוך לאומיות לוחשת... לדבריהם לא ניזוקו הרבה במאורעות. הצבא והמשטרה לא עשו להם רעה והמורדים נשטרו מהם, כי הצבא והמשטרה היו מצויים הרבה בסביבתם.

ח ע ר ה : לא הספקתי לראות כדי לכתוב סקירה פלאה, ומסיבות שונות לא יכולתי להקור הרבה. אין כאן אלא דימויים קלים - ערובים במתכונת הסקירה הרגילה. אפתי

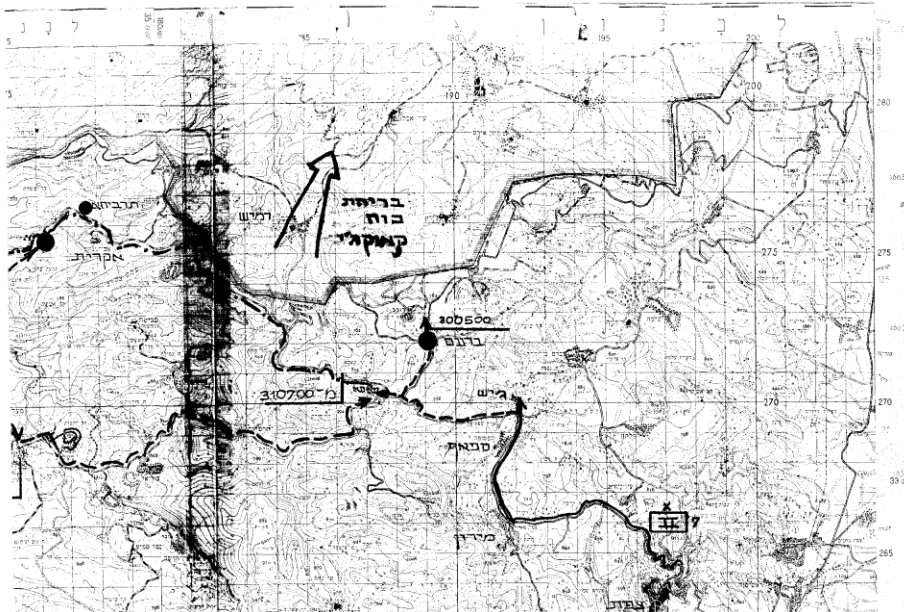
קטע ממזקרו של י. מודעי - מבצע "חירם"

(1620)
 האויב שהחזיק בכפר נס צפונה, ולאחר שסבל רק אבדות מעטות (270 א)
 בהעזר הגדול בשלחה מחלקת משוריינים לכפר בירום אשר נכנע מיד.
 המחלקה עברה צפונית לכפר וחטמה את הכביש. ב-300500 התקדם הכח
 שחטם לעבר בירום וכבש את הכפר שנכנע. הכח עבר צפונה ותפס
 עמדות משני צדי הכביש כ-2 קילומטר צפונה ל בירום. (243)

בהתאם לפקודת המבצע החל כח 222 א* שנערך בשעות הלילה
 המאוחרות לקראת המשך התקדמות לעבר השיחא. אולם משהעיר הבק
 התברר שהתנועה הזאת מיותרת כי נתקבלה ידיעה שורשיחא נכנעה עם
 שחר. עם התקבל הידיעה על כבוש השיחא עברו 222 כל כחות 72, 79
 למטעים צפונה מכפר בירום. אחרי שמסרו את סעסע לגדוד 92, ונער כו
 שם להגנה ולהמשך הפעולה.

כזכור, בהתאם לתכנית האלטרנטיבית של הפקוד היה גרוד 92
 צריך לעבוד בליל 29/30 לפקודת חטיבה 7. פקודה בענין זה
 נשלחה במברק בהול של חזית א' לחטיבות 7, 9 עוד ב-292145 (267 כ).
 כבר בשעה 300130 יצא גרוד 92 לחטיבה 7 (1 27) ועוד כלילה
 הגיע לצפת וכך עם שחר נשלח הגרוד לסעסע וקבל את החזקתה.
 כמו כן העביר פלוגה אחת להחזקת כפר בירום.

יצחק מודעי, קטע מדו"ח התחקיר של מבצע "חירם". 10, 244-922-1975. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

מפת הקרבות של מבצע "חירם" ותנועות הבריחה של צבא ההצלה של פאוזי קאוקג'י. 6, 244-922-1975, באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

ואז באה המלחמה הגדולה: המלחמה בין היהודים המתיישבים שהגיעו לא מכבר, לבין יושבי הכפרים הערבים הוותיקים. הבריטים זה עתה נחלצו מן המהומה, וצבא ההצלה של פאוזי אל קאוקג'י מתגייס לעזרת הפלסטינים המבקשים להגן על מקומותיהם וארצם. המסמכים המתארים את מבצע "חירם" שוטחים תמונה לא פשוטה – צבא ההצלה נמלט על נפשו, והצבא הישראלי נכנס לקרבות קשים לכל אורך הדרך המוליכה מצפת, בואכה ג'וש, סעסע, כפר בירעים, פארא, צליחה – עד מלכיה. המסמכים לקוחים ממקורות שונים: יומניו האישיים של דוד בן-גוריון; עדויות מצוטטות מתוך תחקירים שלאחר המלחמה, שנעשו בידי יצחק מודעי בעת שהכין את תיק בירעים לדיון בבג"ץ (1951); מובאות מתוך ספרו של מפקד אזור הצפון, משה כרמל. המסמכים והטקסטים המועלים כאן חושפים את גודל האסון, הזוועה, האלימות, האונס, הרצח והגירוש. מבצע "חירם" היה אולי האלים שבכל מבצעי מלחמת 1948 – הקרבות הקשים הסתיימו בהרג של חפים מפשע, אונס וביזה. האלימות גואה. ובנוסף, זרם הפליטים המגורשים ונוטשים את בתיהם הולך וגובר – החרדה, הפחד, סיפורי האימה רודפים אחר הכפריים המבקשים להציל את נפשותיהם. הדי הקרבות והמעשים הבזויים מגיעים עד לדפיו האישיים של ראש הממשלה, המבקש להוקיע, לשפוט ולאסור את שלוחי הרסן.

פאוזי אל-קאוקג'י, מפקד צבא ההצלה, 1948.
 משה כרמל, מפקד חזית הצפון בזמן מבצע "חירם" (צילום מ-1955).
 בן דונקלמן, מפקד חטיבה 7 במבצע "חירם", 30 אוק' 1948

- אנוכי אדם אחד שיש לי חיים ויש לי אהבה ויש לי
 בלתי נגמרת (אולי לא?) כ-1948, אני, ועם בלתי נגמרת
 "אוסטריה" - מקור אנוכי, אהבה, הבחנה על אהבה נגמרת.
 היום שבו "העולם"? להיות הוויכוח לא מנחה ולא נהנה.
 הנה יקבע בפת. מי את זה הולדת אדם?
 אדם מנחה לא האהבה חיה מנחה, אהבה יקבע אהבה נגמרת.
 בלתי נגמרת, אהבה מנחה מנחה הבלתי נגמרת בלתי נגמרת
 וזהו מנחה, אהבה הבלתי נגמרת היא מנחה. אהבה נגמרת
 הבלתי נגמרת וזהו אהבה, בלתי נגמרת או למנחה אהבה, אהבה
 אהבה (מי?) למנחה - בלתי נגמרת - למנחה אהבה
 אהבה למנחה אהבה. הבלתי נגמרת בלתי נגמרת, אהבה
 אהבה נגמרת בלתי נגמרת, אהבה נגמרת בלתי נגמרת (אוי: אהבה)
 אהבה נגמרת? אהבה נגמרת יתנו אהבה אהבה.
 בלתי נגמרת אהבה אהבה נגמרת אהבה אהבה אהבה אהבה.
 אהבה נגמרת אהבה - אהבה אהבה אהבה אהבה.
 אהבה נגמרת אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה
 - אהבה - אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה
 אהבה אהבה, אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה אהבה.

מתוך יומני בן-גוריון, עמ. 71, 10 בנובמבר 1948. ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע.

מסחר אפוא, כי האוכלוסיה הערבית בגליל, נשארה ברובה בכפרים, למרות שכוחותינו השתללו למלקה, ולעיתים קרובות לאו דווקא באמצעים חוקיים ועדינים.

נפרט בזה כמה מקטורים אשר אנו רואים בהם את הנורמים להשארות של האוכלוסיה הערבית בגליל:
א. התנגדות צבא ההצלה לבריחה ערב המבצע.
ב. המבנה ההררי של פסחי הגליל ואופי הכפרים.
ג. מציאות אוכלוסיה אזהרת אשר כוחותינו הבטיחו לה מראש יחס טוב ונמנעו מלפגוע בה במשך המבצע.
ד. המהירות בה השתלחו כוחותינו על כבישי הגליל.
ה. חוסר תועיה מצד כוחותינו אשר אפשרו למספר גדול של כפרים לחזור לכפרים, אחרי שפנו אותם תחילה.
מקטורים אלו אינם מובאים כאן בסדר חשיבותם, להלן נעמוד על כל אחד מהם בנפרד.

ידוע כי המנהיגים הערביים בתקופת הקרבות עז להפוגה הראשונה, ואף גם בתקופת הקרבות השניה עודדו את התושבים לעזוב את בתיהם שעמדו להיות מחקפים ע"י היהודים. הם הבטיחו אז כי כעבור ימים מספר יחזרו צבאות ערב ויגרשו את הכובשים היהודים, ויחזירו לתושבים העהבים את בתיהם עם חוספת שלל.

בגליל להם צבא ההצלה נגד כל ניסיון של פליטים פלישתינאים להכנס ללבנון (339). עוד במחצית ספטמבר הוציא מסה צבא ההצלה הוראה לבריגדות שלו לאסור בהחלט מעבר הפליטים ללבנון (340). קרוב לדאי שעובדה זו גבעה מאנטרסים לבנוניים שנושמו באמצעות שאוקיר, קצין לבנוני שהיה המפקד בפועל של צבא ההצלה. השלטונות הלבנוניים, ובעלי ההשפעה ביניהם היו נוצרים, חששו כי הכפרים הבורחים מהגליל שהיו מוסלמים ברובם, ישפיעו על המאזן המספרי הנוצרי-מוסלמי בלבנון. אולם יתכן גם כי צבא ההצלה, רצה להכריח בדרך זו את הכפרים להשאר בכפרים ולהגן עליהם יהר עם צבא ההצלה מפני היהודים.

ישנם כפרים בלב האזורים ההרריים בגליל אשר אולי לא הניע אליהם קול המלחמה אלא לאחר שהיא הסתיימה. וזה מסבה מעוט הקשר שלהם עם האזור החצוני, אם מפאת רחוקם מהכפרים האחרים ואם מפאת מסובך הטופוגרפי. כפרים אלו לא נוגעו בפניקה הכללית ולא נטו לברוח. לרוב הכפרים אין רכב לנוע בכבישים, ורק למעוט היו בהמות משא עליהן נתן להעביר את הרכוש. מסבה זו גם בכפרים אשר על אם הדרך, שהיו מועדים להפגע ע"י הכוחות הכובשים לא נטו לברוח. מאחר שבן הכפר שלא כבן העיר כרוך אחרי רכושו ואדמתו.

אוכלוסיה הגליל מורכבת ממוסלמים נוצרים ודרוזים. כאמור היו המוסלמים מאז ומתמיד האלמנט העויין ביותר את היהודים. הנוצרים היו פחות עוינים ואלו הדרוזים היו במדת מה ידידותיים. עם התחלת מבצע חירם נזקקו לתושבי הגליל כרוזים יקראו להם להניח הניק ולהתמסר בשלום לצבא ישראל. (341). האוכלוסיה הנוצרית סמכה גם על תמיכת הכנסייה, והיתה מתכנסת בכנסיות עד עבור זעם המבצע. הדרוזים היו באים לעיתים במגע עם הכוחות היהודים ומבטיחים כבוש "שקם" של כפרים.

- (336) מסכ"ל/אנ"ט לחטיבות. תיק 723/9 מיום 18/8/48. ארכיון צ.ה.ל. 2289/50 נספח מס. 336 138/289
- (337) מברק אלוף הפקוד לחטיבות. ארכיון צ.ה.ל. 2289/50 121/280
- (339) הגדוד העלוי לכפרים הערבים מיום 16/9/48 נספח מס. 339
- (338) בעית חזירת הכפרים לכפרים, חטיבה 9. ארכיון צ.ה.ל. 6309/49 נספח מס. 338 5/2
- (340) הגדוד העלוי ליחידותיו. מיום 18/8/48 נספח מס. 340

דיון בסיבות להישארות האוכלוסייה הערבית בגליל העליון במקומה במהלך ולאחר מבצע "חירם". 189-922-103, 1975. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

338

ארכיון 49/2008

חטיבת עודד

פ ק ו ר ו ח מ כ צ ע נס' 8

- גודד א'
- גודד ב'
- גודד ג'
- גודד ד'

הכינון: כעית חזרת הסטודים הערבים לכפריהם.

יבנה מבנה אצל השוים לרחוק את הסטודים הפלסטיים לכפריהם, העובדים. הרבה יעדי מתוך שיקולים שלכלים ופליטיים.

על הגנרלים לפתח על טוונת הכפרים החוריים לכפריהם על אחר
 גיורתו. יש לעשות כל מעולה אפשרית לרו למונע תופעה זו מיד שהייתה.
 יש להנהיג כפריים. לכו לא יגלו החלטה רצינית ולכן י ליעול תוקף
 כפריים מסוימים יחסיק לטוח באי הנ"ל או מדמות נדי להטייה
 עלוויאם ממדומתהם. כפריה כדע להיות עשבות התגברותהם לטוח
 ו וכה זו החילתה, כמעט מעשה סיועם קטנים ועולוים כפרי
 קומו. יש להודיע הקיין המדויקין החסיבתו על כל מקרה של מדינת
 כפריים. לשם מעולה וויצורם בני מודים לכל אחר הגורמים א' ב' ב'
 יש לאשר את קילת הסטודים.

לגיד סיגור

מסמך המתייחס לחזרתם של כפריים פלסטינים לכפריהם, ללא תאריך. תיק 244-922-1975, 14. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

מיבצע גדול ורב־היקף זה, שתוצאותיו היו גדולות ומכריעות כל־כך, ועמו נשתחררה כמעט כליל החזית הצפונית כולה מכוחות אויב — מיבצע זה היו בו גילויים נהדרים של מסירות־נפש, התמכרות, כושר־לחימה, אהבת־הארץ ואחוות־לוחמים. אולם אל האור הרב נתלוו צללים כבדים. פה ושם בהמשך לסערת־הקרב הופעל נשק של לוחמים עבריים ופגע באנשים שכבר נתפרקו מנשקם, בנכנעים, האש־מים נתבעו לדין. אחר זמן ידעו הכל, כי זוהי כלימה ללוחם וחרפה לנשקו.

בגמר מיבצע זה היו בידינו שטחים רבים, בהם התנהלו קרבות קשים בשלביה הראשונים של המלחמה, מבלי שעלה אז בידינו לכבשם. היו מקומות — כגון מלכיה — שכבשנום בקרבות קשים, אולם הם נשמטו מידינו בהמשך המלחמה. בכל מקום כזה נפלו קרבנות מיחידותינו, ביניהם שלא הוצאו משדה־הקרב, והגויות נשארו בשדה הנתון בידי האויב; ביניהם שנחשבו כנעדרים מן הקרב בנפלא לדי האויב כשחלקם פצועים, מבלי שיוכל איש מן היחידה להעיד, כי נהרגו. תדיר רואים היינו — אנו וההורים שבניהם נפלו — מקומות אלה מרחוק כתעלוסה מכאיבה ונושאים היינו לבנו לגאלם, ועם זה שאפנו לגלות את מקום גויות הנופלים, שעל־אף סערת הקרבות הנמשכת, זכרם מרטט היה בנפשנו ולא נתן מנוח. כיבוש מקומות אלה היתה בו, לא בלבד תכלית צבאית, אלא גם פרעון חוב אנושי גדול שהרגשנו, כי חבים אנו לאלה שנלחמו ונפלו בהם, עת שאחיהם נשארו, בדרך מקרה, בחיים. בהיכבש מקום כזה היתה צונפת את חיילי היחידות תחושת נקמה מתוקה, ועם זה עצב נוקב השזור בתוך רקמת שמחה גדולה, על אלה משלנו הקבורים אי־פה אי־שם, או עצמותיהם פזורות בשדות־הקטל באין אוספן. היה זה דבר מרעיד גימי הנפש החבויים ביותר, עת שהורים וחברים, שברית דמים קשרה אותם אלה לאלה, שוטטו בשדות, בואדיות, על ההרים, ואספו בתוך שמיכות דהויות עצמות בודדות, בכדקם אם אמנם עצמות אדם הן. בבוקר שלמחרת

משיטת הפחדה שכנראה נועדה להביא למנוסת התושבים (בעילבון, בג'ש, ובכפרים נוספים).

בלידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים הנחתי כי מאחורי מעשי הטבח לא עמדה הוראה מרכזית "מגבוה" (מוריס 1991: 307). עד כה לא נחשפה בארכיון צה"ל שום תעודה המצביעה על הוראה כזו. כשלושה שבועות וחצי לאחר המבצע פרסם כרמל "פקודת יום", שהופצה בכל חילותיו, בוז הלשון:

נצחוננו המזהיר [...] בגליל נתלווה בצל מאחר שחיילים שונים התירו לעצמם התפרצות מבישה ע"י שליחת יד ברכוש ומעשי פשע מגונים נגד האוכלוסייה הערבית אתר כניעתה. [...] התעללות בתושבים, מעשי רצח ושוד – אינם פעולה צבאית ומעשה גבורה.⁹ הם חרפה לצבאנו [...]. מבצעי מעשי הפשע בעת הפעולה ולאחריה עומדים לדין וישאו בעונשם [...]. [אך] נודע לי כי אף עתה לא פסקו גילויי ההתפרעות כליל. מעשים אלה ייפסקו מיד, ובכל התקיפות. כל שייתפס בביצוע פשע נוסף יועמד מיד לדין וייענש בעונש החמור ביותר. הנני פונה בזה אל המפקדים והטוראים שבחזית הצפון לתת יד לביעור השחיתות משורות הצבא. המחפה על הפושע – הינו עצמו שותף לפשע ואף הוא לא ינוקה מהאחריות [...]. כבוד ללוחם העברי הנאמן והמשחרר, כבוד לנשק העברי הטהור, המגן והמוחץ! [הדגשה במקור].¹⁰

כאמור, לכאורה מצביעים הדברים על מורת רוחו של כרמל מהמעשים, והוא אף קובע – עד כמה שידוע לנו, באופן מטעה – שחיילים "עומדים לדין" עליהם. אך ריבוי המקרים, העדר הענישה, דפוסי הפעולה והתאחרות הגיוני שב"פקודת היום" – כל אלה ייתכן שמצביעים על מצב הרבה יותר אמביוולנטי.

חוקרי העתיד יצטרכו לתת דעתם לנושא מרכזי במלחמת תש"ח, והוא נורמות ההתנהגות ומוסר הלחימה של ההגנה צה"ל – אותו נושא שפעם הוגדר (בניסוח שיפוטי ומגוחך למדי) כ"טוהר הנשק". המחקר ייאלץ להמתין עד אשר ארכיון צה"ל וארכיונים אחרים יפתחו לעיון את המסמכים הרלוונטיים במלואם. בינתיים, אפשר

9 ראוי לעמוד כאן על הסדר שבו מגונים המעשים – קודם כל נזכרת הביזה, ורק אחר כך מעשי הרצח ההמוניים והשוד.

10 מ' כרמל, "פקודת יום", 25 נובמבר 1948, א"צ, 8411491437. ראוי לציין שכרמל בוודאי ידע על מעשי הטבח ממש בימי ביצועם או לכל היותר כעבור ימים ספורים. מדוע חיכה שבועיים-שלושה לפני הרצאת "פקודת היום" הזאת? אולי חיכה עד שהחקירות בנושא תושלמנה והדברים יוכחו סופית, אולי פרסם את הדברים במטרה ללחץ על מפקדים ועל חיילים לשתף פעולה עם החוקרים השונים שהסתובבו בשטח, ואולי פשוט העדיף לא לפרסם דבר אך לבסוף הוכרח לעשות כן בלחץ הנסיבות, בלחץ מפלגתו (מפ"ם) או מסיבה אחרת. אין לדעת.

בני מוריס, גירושי מבצע חירם: תיקון טעות, ג'מאעה: המחלקה ללימודי המזרח התיכון כרך ג' (א) (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1999): 87-80. על פי משה כרמל, 'פקודת יום', 25 בנובמבר 1948, ארכיון צה"ל 84.49.437.

243-922-922

מס' תיק	47
מס' דף	15
מס' תיק	243-922-922
מס' דף	15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

הנהגה מס' 243-922-922
מס' תיק: 47
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מס' תיק: 243-922-922
מס' דף: 15

מברק מחטיבה 7 אל קצין אג"מ ראשי (יגאל ידון), מתוארך (קרוב לודאי) ל-1 בנובמבר 1948. תיק 244-922-197, 15. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

iii.

לצידם של אנשי בירעים הגליל נמלא פליטים רבים אחרים מכפרים נוספים ברחבי הגליל העליון. העדויות רבות – מסמכים, דו"חות, תצלומים וכתובה מאוחרת. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים מתרחשת לנגד עיניהם של מפקדי הצבא ונציגי השלטון.

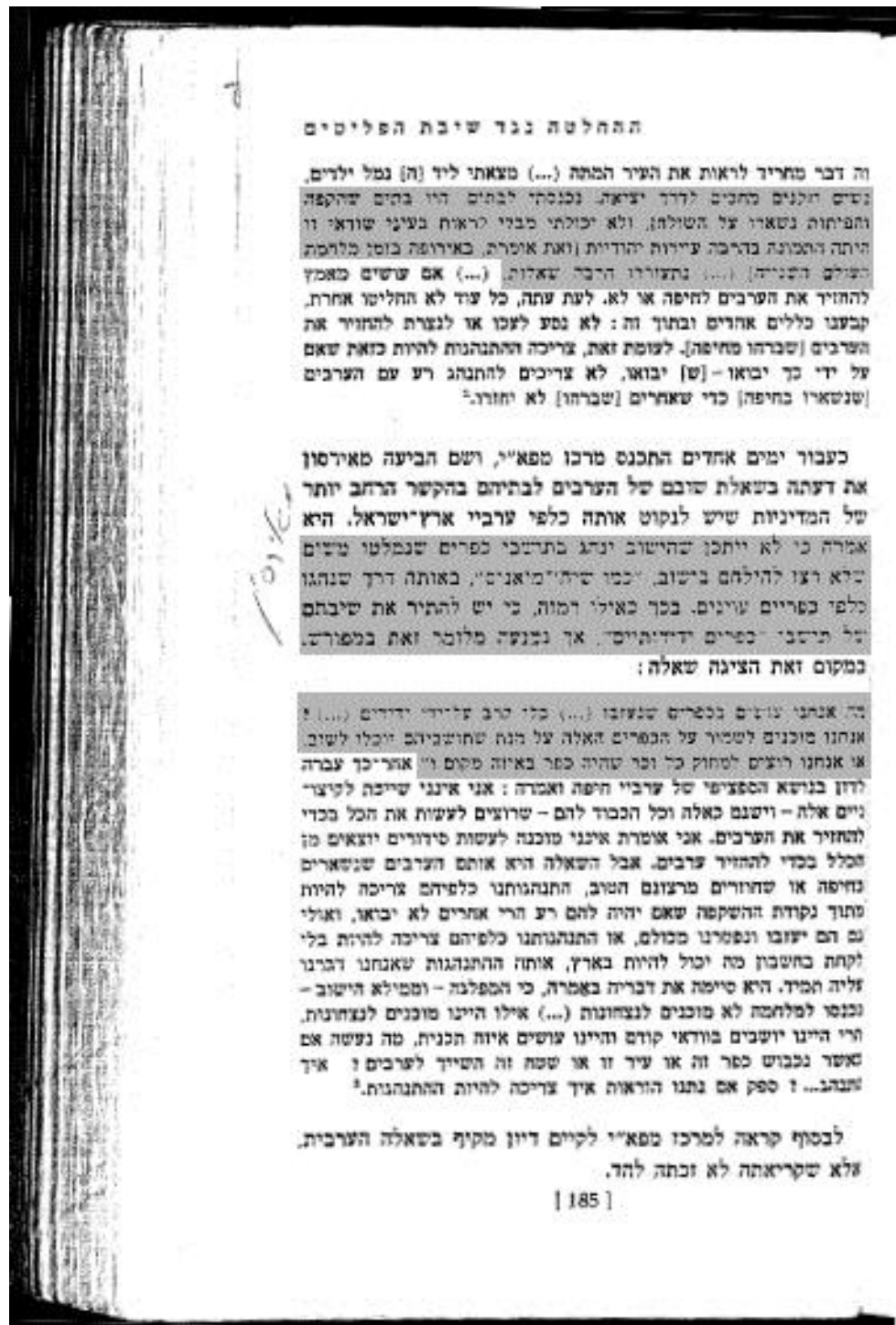
פרד צ'זניק תיעד במצלמתו את שיירות הפליטים הבורחים על מעט מטלטליהן, עוברים על פניו אל מעברי הגבול ללבנון. הכאב, הייאוש, המבט המושפל, האלם והדיכאון פורצים מתוך התמונות. זוהי סדרה של צילומים אשר נעשתה בנקודה אחת, ליד המכונית השרופה וזו הנטושה שברקע. הם עוברים על פניו מבלי להרים מבט אל המצלמה, נושאים את צרורותיהם, כלי שינה, ומעט חפצים אישיים בדרכם צפונה, אל לבנון. חלקם יחפים, חלקם בנעליים גבוהות, אחרים בכפכפים, בשיירה שנמשכת לכל אורך הדרך העולה אל הצלם הממוקם בראש המעלה. מבטה של המצלמה אל הפליטים וסילוק מבטם ממנה חושפים את יחסי הכוח הנוצרים בצילום – מי שולט במבט.

כפר בירעים עדיין לא הוכה ברגעים אלו, מכיוון שנכנע כניעה מוחלטת ללא מאבק. יעברו עוד שבועיים נוספים לפני שיגיע רגע הגירוש עד לפתחי בתיהם.

מזוהמים וכמהיר־מנוחה. עם זה קרנו פניהם אושר כבוש על המשימה הגדולה שהורמה ועל הגליל כי כולו שלנו הוא. הרימונו את עינינו וראינו את הרי הגליל מאופק עד אופק עטופים שלל צבעים וצללים. הוד גבורה קדומה של מלחמות ישראל ריחף בהרים. זכרון קרבות של קנאי־חרות קדומים היה מהדהד. כגלים העולים ויורדים, זעים ומרקדים נראו ההרים מרחוק. פתע, הוסרו מהם כבמחירי הזרות, התעלומה, המזימה הרעה — והם קרובים כל כך וטובים כלי־כך.

הננו נוסעים בכל דרכי הגליל ואין מונע ממנו. עצבון רב ויסורים ניגרים עתה בדרכים — שיירות־שיירות מתנהלים הפליטים בדרכים. הם נושאים את כפרי מולדתם ומולדת אבותיהם והולכים לגולה זרה, לאינדזע, רבתי־לאות, נשים, ילדים, תינוקות, חמורים — הכל נע, תוך דממה ויגונים. צפונה, מבלי הבט לצדדים, אשה אינה מוצאת את בעלה וילד אינו מוצא את אביו. רבים הדרכים והשבילים, הואדיות, והכל הולך, בורח ואין יודע נפשו, אין יודע מטרת הליכתו. חפצים רבים פזורים בעדי השבילים; כל שהפליטים מוסיפים ללכת וככל שעיופותם גדלה וכוחם תש — הם זורקים מעל עצמם מה שניסו להציל בצאתם לגולה. פתע, כל חפץ נראה בעיניהם תפל, מיותר, לא־נחשב, לעימת הפחד הרודף ולעימת התאוה להצלת־החיים.

פגשתי נער בן שמונה הולך צפונה ומוליך לפניו שני חמורים. אביו ואחיו נהרגו בקרב ואמו אבדה ממנו. ראיתי אשה מחזיקה תינוק בן שבועיים על זרועה הימנית ותינוק בן שנתיים על זרועה השמאלית וילדה כבת ארבע נגררת אחרית, בתחזיקה בשולי שמלתה. עברתי בדרך סעסע—תרביחה, מקום שם הלכו פליטים מעטים בשולי הכביש. פתע ראיתי בצד הדרך גבר גבה־קומה, כפוף, מגרד בידיו משהו באדמה הקשה והסלעית. עצרתי. הבחנתי שקערורית קלה בקרקע שנחפרה בידיים, בצפרניים, מתחת לעץ זית. האיש השכיב בה גוויית תינוק שמת בדרך בזרועות אמו, וכיסה אותו בידיו באדמה ובאבנים

ההחלטה נגד שיבת הפליטים

זה דבר טרור לראות את העיר המזה (...) מצאתי ליד [ה] גמל ילדים, נשים חלונות מחכים לדרך יציאה, נכנסתי לבתים היו בתים שהקפה והפחות נשארו על הטולחן, ולא יכולתי מבני לראות בעיני שודאי זו היתה התמונה בהרבה עיירות יהודיות (ואת אוסרת, באירופה בוסן מלחמת העולם השנייה) (...) נתגוררו הרבה שארות (...) אם ששים מאמץ להתווד את הערבים לחיפה או לא. לעת עתה, כל עוד לא החליטו אחרת, קבענו כללים אחרים ובתוך זה: לא נפע לעכו או לנצרת להתווד את הערבים (שברחו מחיפה). לעומת זאת, צריכה להתנהגות להיות כזאת שאם על ידי כך יבואו - [ש] יבואו, לא צריכים להתנהג רע עם הערבים (שנשארו בחיפה) כדי שאחרים [שברחו] לא יתווד.²

כעבור ימים אחדים התכנס מרכז מפא"י, ושם הביעה מאירסון את דעתה בשאלת טובם של הערבים לבתיהם בהקשר הרחב יותר של המדיניות שיש לנקוט אותה כלפי ערביי ארץ ישראל. היא אמרה כי לא ייתכן שהישוב יתג בתרבותי כפרים שנמלטו מידים ברא רצו להילחם בישוב, יכבו שית"מאניים, באותה דרך שנהגו כלפי כפרים עוינים. בכך כאילו דמות, כי יש להתיר את שיבתם של תרבותי כפרים יידישתיים, אך נכונה מלומר זאת במפורש. במקום זאת הציגה שאלה:

הא אנתני נשים בכפרים שנעזבו (...) כלי טרב עליהם יהודים (...) אנחנו מוכנים לשמור על הכפרים האלה על הנה שחושביהם יוכלו לשוב, או אנחנו רוצים לחזק כל זכר שהיה כפר באזור מקום ו" אחר כך עברה לדון בנושא הספציפי של ערביי חיפה ואסרה: אני אינני שייכת לקיצור ניים אלה - וישנם כאלה וכל הכבוד להם - שרוצים לעשות את הכל בכדי להתווד את הערבים. אני אוסרת אינני מוכנה לעשות סידורים יוצאים מן הכלל בכדי להתווד ערבים. אבל השאלה היא אותם הערבים שנישארים בחיפה או שחוזרים מרצונם הטוב, התנהגותנו כלפיהם צריכה להיות מתוך נקודת ההשקפה שאם יהיה להם רע תרי אחרים לא יבואו, ואולי גם הם יעזבו ונפטרו מכולם, או התנהגותנו כלפיהם צריכה להיות בלי לקחת בחשבון מה יוכל להיות בארץ, אותה התנהגות שאנחנו דברנו עליה המוד. היא סיימה את דבריה באמרה, כי הספלנה - ומסילא הישוב - נכנסו למלחמה לא מוכנים לנצחונות (...) אילו היינו מוכנים לנצחונות, הרי היינו יושבים בוודאי קודם והיינו עושים איות תכנית, מה נעשה אם נאשר נכבוש כפר זה או עיר זו או שמה זה השייד לערבים ו איך נענה...? ספק אם נתנו הוראות איך צריכה להיות התנהגות.³

לבסוף קראה למרכז מפא"י לקיים דיון מקיף בשאלה הערבית, ולא שקריאתה לא זכתה להד.

בני מוריס, ציטוט מתוך דבריה של גולדה מאיר אשר נכחה בביתה של משפחה שברחה מחיפה, והמראות מעוררים בה אסוציאציות למראות גירוש היהודים באירופה בזמן מלחמת העולם השנייה. פרק רביעי: 'ההחלטה נגד שיבת הפליטים, אפריל-דצמבר 1948', לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949. תל אביב: עם עובד, ספריית אופקים, 1991, 185.

כומר קתולי ובן לוויה מציגים דגל כניעה לבן, על יד חיילי צה"ל. תצלום: פרד צ'זניק באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

כומר קתולי ובן לוויה מציגים דגל כניעה לבן. תצלום: פרד צ'זניק באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

חייל צה"ל מחפש על גופו של פלסטיני תוך כדי מבצע "חירם", ברקע נראות נשים עמוסות מטלטלין, 30 אוק' 1948, באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

פליטים פלסטינים בדרכם ללבנון מן הגליל, אוק' נוב' 1948 צילום: פרד צ'זניק. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

פליטים פלסטינים בדרכם ללבנון מן הגליל, אוק'/נוב' 1948 צילום: פרד צ'זניק. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

פליטים פלסטינים בדרכם ללבנון מן הגליל, אוק'/נוב' 1948 צילום: פרד צ'זניק. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

לה וחזרה והשתכפלה מספר-היסטוריה לספר-היסטוריה: "הם הלכו מרצונם".
עד שהמטאפורה הפכה לאמת, כלומר המטאפורה נעלמה. והסיפור נהפך
ל"ריאליסטי", בעל סבירות משלו: "הם הלכו מרצונם", ואחר-כך הצטרף
לסיפור גם "שמחו לצאת", "להצטרף לעמם". וכו'. הנה כך כתב גוטמן:

למראה המוני הגולים בני ערב עלה בלב זכר גלות ישראלית. הערבים
אומנם לא היו שלולים בשלשלאות: הם לא נעקרו בכוח; הם לא הובלו
למחנות הסגר. הפעם הלכו מרצונם לבני עמם מתוך פחד להישאר
בחזית, אבל גורלם היה גורל גלות.⁶

"ירמיהו" פירושו משורר גלות גאוני, כמו זה שהיה לנו? או אולי מי שיטיח
בהם את אשמתם שלהם? אין נביא בעירנו. דרוש נביא בשיירתם. הם זקוקים
לירמיהו. ירמיהו שלהם, שהוא חלק מהזיכרון שלנו. הפלגות כאלו הן לביטול
של "מוסר המלחמה הישראלי". ומיד גם העניק להם גוטמן, מרוב תשוקה ללשון
מסוימת שלהם "ירמיהו" מדבר, כלומר מי שיאשים אותם בשם הסיפור שלנו,
כמובן; שיעניק להם את מוסר-ההשכל שלהם, את הלשון שלהם. כי תשוקתו של
המגרש המוסרי, שיספרו את הסיפור כמו שאנחנו מבינים אותו, כמו שנצטרך
להבין אותו. והם - שישתקו.

בן-גוריון האמין בשתיקה, משום שהאמין בכוחן של המלים להיזכר, להילמד,
להיות "אמת". לכן לא דיבר על הגירוש, לכן יצא החוצה, ונתן הוראה לא
מילולית. לכן שתקה מפא"י בדיוניה הפנימיים בחודשים הראשונים למלחמה,
ובני מוריס עומד על כך בניתוחו. בעניין השתיקה המבוהלת היא חשוב לזכור
שבן-גוריון בנה אז "קואליציה" חדשה, לא פרסונאלית, אלא מעשית ואידיאולוגית.
גית: קואליציית ההתרחבות הטריטוריאלית: המדינה החדשה. כל היתר שקע.
גם ארץ ישראל המנדטורית, הדו-לאומית, התלת-לשונית (ובעצם הרב-

⁶ ואחרי שהמסה "הלשון הקרועה" התפרסמה בהארץ, טילפן אלי אפרים ריינר, וביקש
לדבר: במלחמה בתש"ח כבש את תל מגידו, ודרך הצומת העבירו את מגורשי הכרמל,
שם ירדו - כך אמר לי - מהאוטובוסים ונשלחו ברגל לכיוון ג'ניו. ראיתי, כך העיד
בבוקר החג הראשון של סוכות, תשנ"ה, אשה מתלבטת בין הצרור, פח השמן והילד
שעל זרועותיה, לא יודעת מה להשאיר בירידה מן האוטובוס, ואני זוכר - העיד
אפרים ריינר, אז חבר קיבוץ משמר-העמק ולימים גם מראשי הקיבוץ הארצי, וחברת
העובדים וبنק הפועלים - אני זוכר איך הסתכלתי עליה מתוך אטימות, קהות חושים
כזאת, ופתאום שמעתי בכי, הסתכלתי לאחור, היו אלה החיילים שלי, פליטים
מאירופה, ניצולי שואה. עד כאן סיפורו. זה היה הזיכרון האישי שלהם. אצל שמריה
גוטמן, לעומת זאת, היה הזיכרון "זיכרון קולקטיבי", יהודי, כמובן, ואלו שהוא
מגרשם הם גם יהודים אומללים (ראויים לרחמים) וגם אנשים שמחים להצטרף לעמם
(ערבים). ותיכף אחר-כך באה גם ההפלגה הפייטנית: "היש עימהם ירמיהו שלהם,
הצועד בעקבי הגולים, בוכה ומקונן את קינת אסונם וקלונם?" (שם).

קולוניאטורים, צעקו קרבי. שקר, צעקו קרבי. חרבת-חזעה אינה שלנו. מעולם לא הקנה השפנדאו זכות כלשהי. חתחה, צעקו קרבי. מה לא סיפרו לנו על פליטים. הכל-הכל למען פליטים, שלומם והצלחתם... כמובן פליטים שלנו. אלה שאנו מגרשים — זה עניין אחר לגמרי. המתן: אלפים שנות גלות. מה לא. הורגים יהודים. אירופה. עתה אנחנו האדונים.

כלום אלה שיגורו בכפר הזה — לא יצעקו הקירות באזניהם? כלום אותם המראות, זעקות שנוצקו ושלא נוצקו, התמימות המבוהלת של צאן המום, כניעתם של חלשים, וגבורתם, הגבורה האחת, של החלשים, שאינם יודעים מה לעשות ואינם יכולים לעשות, חלשים-נאלמים — כלום לא ירחישו את האויר כאן שפעת צללים וקולות ומבטים?

רציתי לעשות דבר. ידעתי שלא אצעק. מדוע, לעזאזל, רק אני מתרגש כאן. מאיזה חומר קורצתי? הסתבכתי הפעם. היה בי דבר מרדני, מנפץ הכל. אל מי אדבר וישמע. רק יצחקו לי. היתה בי מפולת מהממת. היתה בי ידיעה אחת, כמסמר תקוע, שאי-אפשר להשלים עם כלום, כל עוד מנצנצות דמעות יד בוכה ההולך עם אמו המאופקת בזעם של דמעות אין-קול, ויוצא לגולה, נושא עמו שאגת עוויל, וצנחה כזאת שלא-יתכן שאין בעולם מי שיאספנה לעת-מצוא — אז אמרתי למוישה: "אין לנו, מוישה, שום רשות להוציא אותם מכאן!" ולא רציתי שקולי ירעד.

ומוישה אמר לי: "אתה, שוב אתה מתחיל!"

וידעתי שכלום לא ייצא מזה.

ונעשה לי חבל, חבל עד להיחנק.

המכוננית הראשונה, לא הרגשתי מתי, כבר זזה והיתה מטפסת בהמשך דרד-העפר הגדולה. (לו יכולתי ללכת מאחד לשני וללחוש להם: תשובו, תשובו עוד הלילה, אנחנו מסתלקים מכאן מיד, והכפר יישאר ריק — תשובו. אל תשאירו את הכפר ריק!). מיד זזה גם המכוננית השנייה, של הנשים, שקישטו את הקרון בכחול בגדיהן ולובן צעיפיהן, ויללה אחת התנשאה שם, ונתקעה ביבבת הקרון הכבד שחרק ואחו דרכו הטובענית בחול הרטוב. (ואת הסומים ישכחו בודאי כאן בפאתי הדרך). היתה שעת אחר הצהריים. על שלנתם של השמים קפץ רוגזה של הרוח שעממה את היום, ובישרה גשם

הטור השביעי

על זאת

הוא חצה עלי גיפ את העיר הכבושה -
 נצר עו ותמוש... נצר-קסיר!
 ובך חוב המדבר
 איש זמן ואשה
 נלקצו מפניו אל הקיר.
 ומנזר חיו בשנים-טלב:
 -אנסה המקלע... ונסה:
 רק הליט הזמן את פניו בגניו...
 ונמו את הפתל בטה.

זה צלום מסרבות-הטרות, בקירים:
 נש צינים עוד יותר: אין זה סודו
 מלחמתנו תובעת בשוי ושירים...
 טוב: יושר לה, אמ-ען, גם על זאתו
 ויושר לה אמ-ען על מקרים גדינים
 אשר שקם, במקרה-רציחה.
 ויושר על שיתות של שומעים-מבינים,
 על בנות-צחוק של ותור וקליחה.
 אל יגד, רק פרטים הם בקרק טפאר...
 פרט וקלל
 המה צמד-בוחק,
 אם הקלל בה מקשיב לו לפרט המספח
 ואיננו חוכשו בציווק:

כי בנים וקנות, ואנחנו אקם.
 מי במצל
 ומי בקפיחת הסקפה,
 נדחקים במלמול של הקרח-ו-נקים
 לתחוקם של פושעי מלחמה.
 אכזרית מלחמה! המטיף טקמים
 באגרי ספניק יתורו
 אף לבו
 צו הישר וצו תרומים
 לו יהיה בה בטה אכזרו
 ולקחל המפייטים רק על קסם הדח
 ותורמים לה רק דבש על-פרנה.
 לו יוקנו בנה ענשים של פלנה:
 פתי דין צבאיים של שדה!
 המגר השלנה הלוחשת -אבן...
 ויראה את פניו בראי:
 נעמד הטיל העברי: תגובו
 מקחות המפור העברי:
 ומלחמת הקם שעמדה לקלי טח
 מול שכעת הנגיסות
 של מלכי המזרח,
 לא תחת גם מפני, אל תגידו בנה...
 היא אינה פתחנית בדי-קד!
 נתן א.

נתן אלטרמן, על זאת, הטור השביעי (עיתון דבר, 19.11.1948) ארכיון לבון, תל אביב

.IV

תורו של בירעים הגיע גם הוא, שבועיים מאוחר יותר. אולם מה בדיוק קרה בעת הוצאת צו הגירוש לתושבי כפר בירעים? זהו רְשומון של עדויות סותרות: שאלות רבות נותרו, גם כיום, ללא מענה – מדוע הוחלט על הגירוש? מי החליט ולמה? מה קרה בימים שמיד לאחר הודעת הסילוק? חלקם של האירועים מוסתרים מעינו של הקורא בתיקים חסויים ובמסמכים סודיים שאינם גלויים לעין הציבור – עד היום הזה. סיפור גירושם של תושבי כפר בירעים מובא מתוך ריבוי העדויות הנוגעות לזמן, לאופן הנטישה, ולסוג ההבטחות שהושמעו ברגע גורלי זה: עדות מפיו של מנו פרידמן, המודיע עשרים וארבע שנים לאחר מעשה, כי הוא זה שנתן את פקודת הגירוש "רק לשבועיים"; עדות מפיו של אל-ח'ורי יוסף איסטיפאן סוסאן, שהיה בעצמו אחד מן הנידונים לגירוש, אשר העלה את עדותו על הכתב והוציאה לאור בדפוס שלושים ושמונה שנים לאחר מעשה; ועדותו של משה כרמל, מפקד חזית הצפון, אשר כתב את עדותו בספרו "מערכות צפון" כבר ב-1949, אך הוא עצמו לא נכח במעמד, וכפי הנראה ישנם בעדותו אי-דיוקים רבים. אך למסכת העדויות הזאת, והניסיון לערעור התהליך עצמו, יש נקודת עוגן ברורה: כפר בירעים הוא יישוב שתושביו גורשו, שהפך לעיי חורבות, ומאותו יום עצמו עוסקים אותם תושבים, בניהם ונכדיהם במאבק אינסופי – חוקתי, משפטי, ציבורי, תקשורתי – וכל זאת על מנת לשמור את האירועים בתודעת הציבור, ועל מנת שיוכלו לזכות ולחזור אל ביתם.

"אני האיש שביקש מאנשי בירעם לעבור לזמן מה לגוש חלב"

מאת נחמן פביאן
סופר "הארץ"

ומצאו בלבנון. בשוך הקרבות היי
פעתי בפני אנשי הכפר וקראתי להם,
לפי הוראות הפיקוד, שלא להימלט
ללבנון.

"זמן קצר לאחר מכן, בהיותי כבר
סרן (הקצין הראשון של צה"ל ששר
הבטחון דאז, ד. בן-גוריון ענד לו
הדרגות) עברתי למסרד המיעוטים
החדש שכראשו עמד השר בכח
שיטריית. אז, באה הוראה לפנות את
כפר.

"הופעתי בפני אנשי הכפר יחד
עם השר שיטריית, עם עוזרו גד מכר
נס, ומו שהיה מושל צבאי בצפון
אלישע סולץ ויל. מאנשי קיבוץ מעוז
חיים, הייתי דובר המשלחת והסברתי
תי לאנשים בבירעם שעליהם לוזו
לזמן קצר. ברוח דברי הובן על ידי
האנשים כי התזווה היא לזמן קצר.
באותה תקופה היתה המדינה מעוניי
ינת"ל שכנע את אנשי בירעם להיר
שאר בתחומי ישראל ולא לעבור
ללבנון.

"אני הוא האיש שהופעתי בפני
אנשי הכפר בירעם וביקשתי מהם
לפנות את הכפר ולעבור לזמן מה
לגוש חלב" — אמר לי אתמול מר
עמנואל (מנו) פרידמן (58) תושב
ראש פינה, שהיה קצין צה"ל במל"
המת העצמאית. עמנואל הוא בן דודו
של מרדכי פרידמן שהיה מנכ"ל
נתיבי נפט.

האיש, שאותר על ידי סופר, "הא"
רץ" גילה לראשונה פרטים על נסיי
בות פיגויים של תושבי בירעם:
"בתקופת מלחמת העצמאות שימש"
תי כקצין מודיעין של חטיבה 7,
שהשתתפה במיבצעי כיבוש הגליל.
מפקד החטיבה בן דונקלמן, מאנשי
מח"ל, הטיל עלי את הטיפול בכפרי
המיעוטים שבגבול עם לבנון. בענין
בירעם זכורני כי תושבי הכפר נמי
לטו בעיצומם של הקרבות, לואדי
הסמוך שפיתחו היום בתחום ישראל

עמנואל פרידמן (שני משמאל) בחברת ערבים, בראש פינה,
אפריל 1949.

נחמן פביאן, "אני האיש ביקש מאנשי בירעם לעבור לזמן מה לגוש חלב", עיתון הארץ, 11 באוגוסט 1972.

أمر الطرد

ولكن ما لم يكن في الحسين ، حدث بعد أسبوعين من دخول الجيش ، وبعد مرور أسبوع واحد على اجراء الاحصاء . ففي ١٢/١١/١٩٤٨ الساعة الثالثة بعد الظهر ، حضر الى كفر برعم ضابط ، امر السكان بوجوب ترك القرية خلال (٤٨) ساعة ولمسافة خمسة كيلومترات باتجاه الحدود اللبنانية .

وانتصبت امام اعين السكان مشاهد المشردين النازحين ، وعاونتهم عواصف الافكار وأمواج التساؤلات ... فصموا على ما سبق ان قرروا ... البقاء .

ان سكان كفر برعم الذين أتروا البقاء في بيوتهم وتمسكوا بميراث آباءهم واجدادهم ، لم ينفذوا الانذار ، فلم يبتعدوا عن قريتهم ... وإنما انتشروا تحت أشجارها شمالا وغربا ، وأووا الى مغاورها ليلا ، رغما عن دوى الرصاص الذي أطلقه مطلقوه حثا على الرحيل وترويعا للآمنين . لقد اصرا اهل كفر برعم على تحمل قسوة الشتاء ، وسكنوا المغاور ، مأوى الوحوش ، لا لغلاظة قلوبهم ، او خشونة أجسامهم ، بل لانهم فضلوا ان يمسخوا وحرشا فوق ارضهم على ان يبتعدوا عن قريتهم .

وكان للجوع صولات ... وللقر جولات ... وفتح الموت فاه وابتلع سبعة اطفال . جوعا وعطشا مات الاطفال ، ماتوا جوعا للخبز ، او عطشا للما ، لكنهم ... ماتوا شباعى من مرأى البيت .

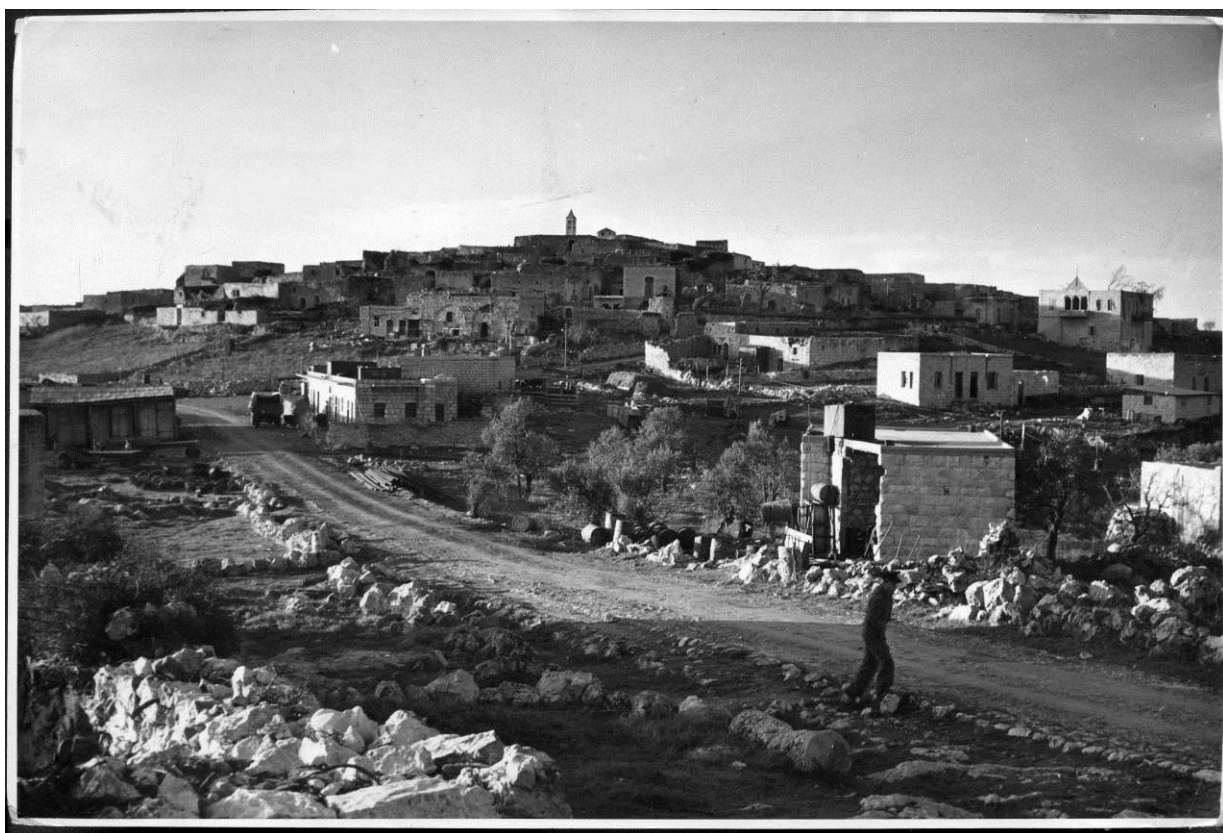
ال-ح'ורי يوسف ايستيفان سوسان، **شهادتي: ياووميات برعميا 1948-1968 (عدوتي: يومني ب'رعميم 1948-1968)** هוצאת המחבר, 1986, 13. הטקסט מספר על תהליך גרוש אנשי ב'רעיים וסותר את הנאמר בכתביהם של מנו פרידמן ומשה כרמל.

קטנטנות. אחר עלה בכביש, המשיך לנוע צפונה, כשאשתו השחוחה מהלכת צעדים מספר אחריו, מבלי שיפנו ראשיהם לאחור. נתקלתי בזקן צונח מתעלף על אבן שבצד הדרך, ואיש מן הפליטים איגו שועה לו. בעברי בכביש תרשיחה—רמה הבחנתי פתע בנער כבן שש"עשרה, יושב בשולי הכביש, ערום כביום היולדו ומחייד למכוניתנו החולפת (מוזר, בעירומו לא הבחנת כלל בן איזה עם הוא ולא ראית בו אלא ילוד אשה, יצור אנושי...). משנכנסנו לכפר בירעם מיהרו התושבים כולם לברוח לצד הוואדי היורד צפונה, בשאתם עמם על זרעותיהם את ילדיהם הקטנים וצרורות מטלטלים רבי צבעים. בדמדומי-בוקר חזרו ועלו נכבדי הכפר ובקול בוכים סיפרו, כי הלבנונים גרשום ולא נתנום לעבור את הגבול. הם נשארו כל הלילה רבוצים בתוך הוואדי, ובקור הגדול מתו להם שבעה תינוקות בזרועות אמותיהם. הם מבקשים עתה לשוב אל בתיהם בשטח הנכבש. הרשות ניתנה להם.

יחידות הצבא שנעו בדרכים, התיצבו על מישלטים חדשים במרכזה הגליל, השקיפו משתאים המומים אל זרם האדם השוטף צפונה. בעינים אנושיות מאור, שצער רב נשקף מהן, הסתכלו לתוך הוואדיות. בהם התנהלו הפליטים בשבילים הזקופים, המתפתלים, באין עמם דבר, כשפחד העבר מרדף אחריהם ואימת-העתיד מהלכת לפניהם. ראיתי חיילים שהיו מדלגים על צוקים גדולים, ירדו אל הוואדיות, ועמם לחם ותה. הם היו מכנסים בצד הדרך את הילדים הפליטים שעברו, משקים אותם תה בחום היום ונתנו בידי כל אחד מהם פרוסת-לחם כצידה לדרך. ידעתי יחידה, שאיש ממנה לא אכל דבר אותו יום, כי כל שהובא לה ממטבח-הפלוגה הורד לוואדי. באותן השעות לא יכולתי שלא להרהר: למי היתה נחוצה המלחמה הזאת? לא לנו, הצבא הנלחם, המנצח, הכובש; לא להם, הפליטים, אשר תלאות-המלחמה ירדו על ראשם בכל כבדן האכזרי...

כפר בִּירְעִים הַנְטוּשׁ, סוֹף 1948. מִקּוֹר: שַׁחַר רֶגֶב, קִבּוּץ בִּרְעִים.

כפר בִּירְעִים הַנְטוּשׁ, תַּחִילַת 1949. מִקּוֹר: שַׁחַר רֶגֶב, קִיבּוּץ בִּרְעִים.

חורבות בכפר בִּירְעִים, 2010. צילום: אילת זהר

.v

בזמן שכוחות השלטון הצבאי התלבטו באשר לאפשרות חזרת התושבים לבתיהם, מנגנון ההתיישבות הציונית עשה מעשה והעלה גרעין התיישבותי למקום. הם באו נושאי כרזות, דגלים ושליטים והודיעו: אנו באנו, אנחנו כאן. תפסנו. ואילו אנשי כפר בִּירְעִים עמדו על "גבעת הדמעות" אשר בג'יש, צופים על בתיהם התפוסים, שדותיהם המעובדים בידי אחרים, רכושם הנזרק ומושמד. הם כותבים מכתבי תלונה חמורים אל שלטונות הממשל הצבאי, תובעים את בעלותם על הרכוש השדוד והקניין הנבזז, כועסים על שבתיהם הפכו ללולים, כנסייתם נשדדה, והחורש הטבעי שטיפחו הפך לחומר בעירה. הם מבקשים את זכותם לחזור לבתיהם, לבצור ולקצור את יבוליהם, לשקם את הגגות, לזגג את החלונות.

אנשי הגרעין הראשון של קיבוץ ברעם (אשר עלה להתיישבות באפריל 1949, כחמישה חודשים לאחר סילוקם של אנשי כפר בִּירְעִים), שהו במקום כשנתיים שבהן התגוררו בבתים, שיכנו בהם את עדריהם, עיבדו את מטעי התאנים וכרמי הגפנים, עד שלבסוף עברו לנקודת הקבע החדשה, המרוחקת כשני קילומטרים מן הכפר. התמונות מחברות בין השיח והמכניזם הציוני-התיישבותי, בין הרצון "לעבד את האדמה" "להפוך לחקלאים", "להיאחז בקרקע", לבין בתי האבן הערביים, נושאי הקשתות, העדים האילמים לתרבות בעלת תפיסה אחרת של מרחב, זמן ויישוב, אשר התקיימה כאן שנים רבות לפני בוא הגרעין וההתיישבות האקטיביסטית של אנשי הקיבוץ.

קיבוץ ברעם עולה להתיישבות בבתי הכפר הנטוש, כפר בִּירְעִים, אפריל 1949 (חטיבת יפתח - הגדוד הראשון, הכשרות - פלוגה א). מקור: ארכיון התמונות של הפלמ"ח, אלבום 49, תמונה 1724; נמסר על ידי תהילה עפר.

"זו מלחמה מזוהמת, זו", אמרתי לו נחנק משהו.
 "דחילק", אמר מוישה, "אז מה אתה רוצה?"
 ואני דוקא רצייתי. והיה לי מה לומר. רק לא ידעתי לומר דבר שהוא
 תבונה-מעשית ולא רק איזו התרגשות גרידא. צריך איך-שהוא לזעזע אותו.
 צריך בקיצור ומיד להעמידו על חומרת הדברים.
 ותחת זאת אמר לי מוישה, כשהוא הודף כובעו לאחורי פדחתו, כאחד
 שתשש מרוב טרדה, וכדבר איש אל רעהו, מחטט בכיסו אחר הסיגריות
 והגפרורים, ומנסה להלביש מלים דבר שצץ בו זה עתה, ענה ואמר:
 "אתה שמע מה שאומר לך!" אמר מוישה ועיניו ביקשו את עיני, "לחרבת,
 מה-שמה-זאת, יבואו עולים, אתה שומע, ויקחו את האדמה הזאת, ויעבדו
 אותה, ויהיה כאן יופי!"

כמובן, וכי מה? אדרבא! כיצד לא שיערתי מראש. חרבת-חזעה שלנו.
 שאלות שיכון ובעיות קליטה! והידד נשפן ונקלוט, ועוד איך: נפתח
 צרכנייה, נקים בית-חינוך, אולי גם בית-כנסת. יהיו פה מפלגות. יתנכחו
 על המון דברים, יחרשו שדות ויזרעו ויקצרו ויגדילו מעשית. תחי חזעה
 העברית! מי יעלה על לב, שהיתה פעם איזו חרבת-חזעה, אשר גירשנו וגם
 ירשנו. באנו, ירינו, שרפנו, פוצצנו, הדפנו ודחפנו והגלינו.

מה, לעזאזל, אנתנו עושים במקום הזה!
 תליתי עיני כה וכה והן נשמטו מכל מקום. מאחור כבר הכפר מתחיל
 שותק, מגובב בתיו במעלה הגבעה, וחסום פה ושם בצמרות, שהשמש
 שמעבר-להן גזרה מהן צלליות דוממות, שקועות בהתבוננות, יודעות הרבה
 יותר מאתנו, וצופות אל שתיקת הכפר, אותה שתיקה שכבר היתה מתקשרת
 יותר ויותר ועשתה אוירה משל-עצמה, הויית עזובה, עקת עגמה של פרידה,
 של בית ריק, של חוף שומם, גלים גלים ואופק ריק, ואותה דממה מוזרה
 כשל גויית מת. ולמה לא? — לא כלום: יום אחד לא נוח, ואחר-כך שלנו
 יכו כאן שורש, ימים רבים. כעץ על פלגי מים. כן. לעומת זה, הרשעים... —
 אבל הגה הם כבר שם בקרונות ומיד לא יהיו אלא כדף שנסתיים ונהפך
 על פניו. בודאי, לא זכותנו היא? וכי לא כבשנוה היום?
 הרגשתי שאני על-פי חלקלקות. התגברתי לשלוט בעצמי. כל קרבי צעקו.

ענף הרפת, פרות עוברות בין בתי הכפר הנטוש, כפר בִּירְעִים, 1949. מקור: ארכיון קיבוץ ברעם

ע
ת
ק

הכומר יוסף סטפאן
1950 - צמח

19.1.50

לכבוד
ראש הממשלה

המבקשים: הכמרים יוסף סטפאן ויוסף אליאס המנוגדים ב...
הגורמים: הריסת הבתים והמנוגדים בכפר הרעם .

קבוצה רבונה חלינו בנחם של אותם השלמים
שנקבעו מטעם כשרי המבחון והדתות ושעליהם כתוב: "מקוב קרוש, כל
הנכנס בלא רשות יענש", אבל לא עבר זמן רב מאז הקבעים זמנה הסירם
ברוך בלתי חוקית הקבוצה המחוגרת בכפר ברעם ואף החל להרוס את המנוג
רים . מאחר המנוגדים הסיר את גגו, חלונותיו ודלתותיו והשאירו בוד
יון סרוך לטגיפת הגשמים . בסנור השני הביר את הקיר החוצץ בין שני
חדריו . הרס את סטבתו והטן אותה ללול הרנגולים . לאחר שהצליח החו
"אם את החפצים שהפקרו בו הידיעהו של קצין שכבר צפה ושרשיסת החפצ
ים מסורה אצלי ואצלנו את חפצות הקרושים ואם כלי הקודז השליך הי
קבוצה כרברים שאין תפץ בהם בלי לחשוש לשמדתם וקרושתם . לא פללנו
שכן יעשה החת שלטון ממשלה דטורמית נאורה . לא נעשה כזאת גם בחקו
"חם הבערות החשבה . כוח היה גורלם של כל בתי הכפר . הקבוצה עשה
בהם כפחון שלו . בקשנו את המושל הצבאי בגליל המזרחי להורשה
לנו לחקן את בתי כפר ברעם אבל הוא לא הרשה . נראא כאילו מבקשה
ממשלה ישראל להרוס את כפר ברעם למען יסנה את אותם הכפריים שחושבי
"הם נשעו במלחם את נפשם . ואין היא שומרה על זכויותיהם של שוחרי
השלום, המזרחים והרת .

הננו פונים איפוא אליכם בבקשה להודעות
לאנשי כפר ברעם לחקן את הריסות בתיהם שנשארו למען יעמדו בסני
פגיעה הרוף , ובסו כן להודעות לחם לחקן את המנוגדים להוציא מהם
את הקופות ולהתזיראה הפקרונות והסונות הקרושים אל מקומם, לחח
טצויים לאנשי כפר ברעם בעד נזק, ההרס והשור שהטל לרשי הקבוצה .

בכבוד רב

(-) הכומר יוסף סטפאן
(-) הכומר יוסף אליאס

המבקשים: לשר הדתות
לשר הבטחון
ליו"ר המנסח
למושל הצבאי בגליל המזרחי
למונטיוור אנטוניוס ת'ריש

מכתבם של הכמרים יוסף סטפאן ויוסף אליאס אל ראש הממשלה דוד בן-גוריון בו הם מביאים את תלונתם על פרוק בתיהם של אנשי כפר ברעם. 19 בינואר 1950. תיק 194-922-1952, 12. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

מס' 77
מס' 77
מס' 77

מס' 77

מס' 77
מס' 77
מס' 77

מס' 77

מס' 77
מס' 77
מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

מס' 77

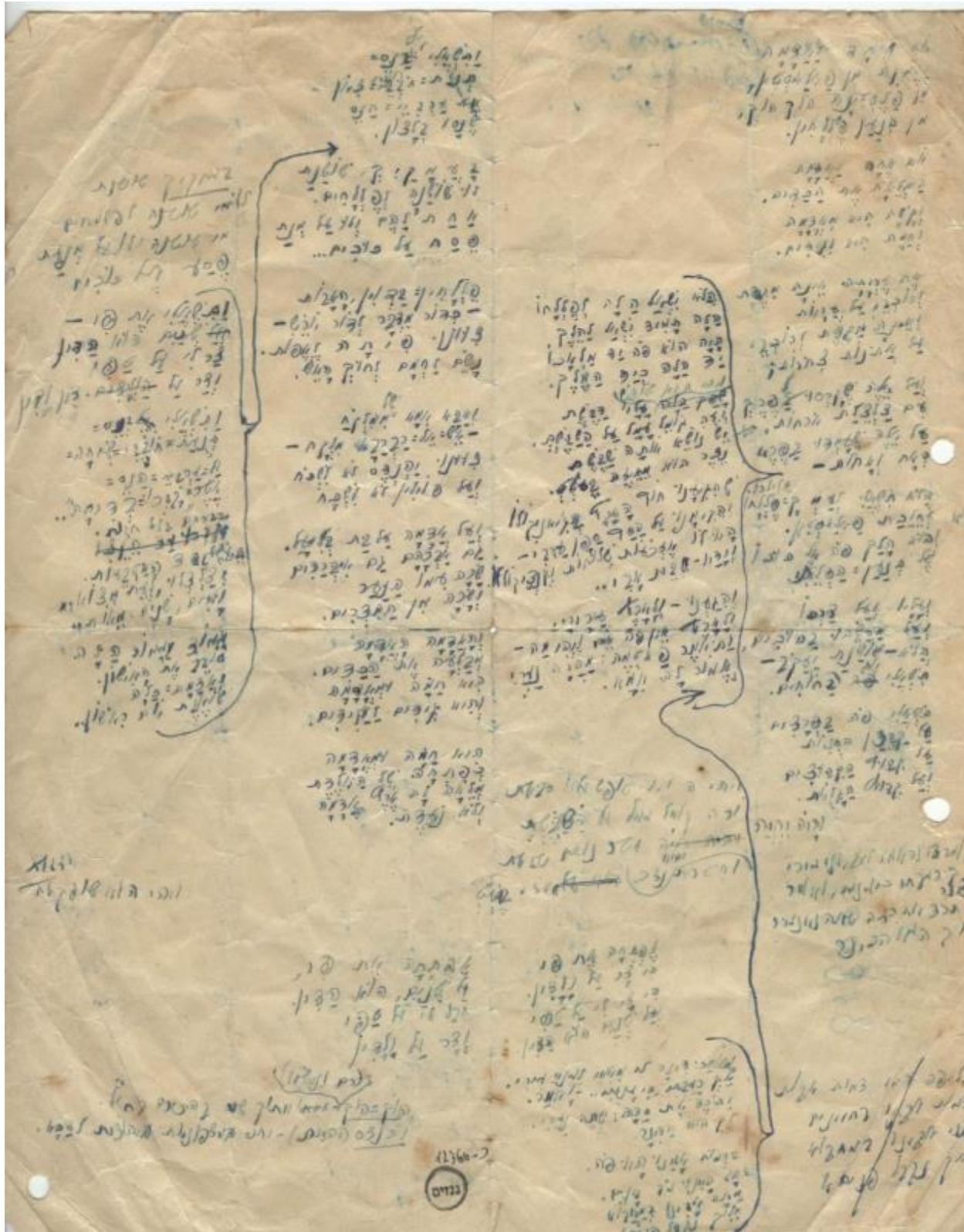
מכתב אל המושל הצבאי של הגליל המזרחי, תחנת המשטרה בצפת המתאר את העימותים בין אנשי כפר בירעים ואנשי קבוץ ברעם על רקע כריתת עצים ואיסוף פרות על ידי אנשי הקיבוץ. 5.8.1949 194-922-1952 מס. 264. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

מחרשה של בני קיבוץ ברעם בכפר בִּירְעִים. 1949. מקור: שחר רגב, קיבוץ ברעם
 גז כבשים בענף הצאן של קיבוץ ברעם, בתוך בתי כפר בִּירְעִים. מקור: שחר רגב, קיבוץ ברעם

פרות וילדים ערבים ליד סאסא, 10 ביוני 1949. צילום: דוד אלדן
 פרות ליד סאסא, 10 ביוני 1949. צילום: דוד אלדן

אבות ישורון, כתב היד של פסח על כוכים (1952), באדיבות אמון יריב, גלריה גורדון

.vi

האינטלקטואלים ואנשי העט, גם אלו שבתל אביב הרחוקה, מזהים את מה שקורה: את האלימות והמוות, האונס והביזה. אלתרמן מגנה ב"על זאת", אבות ישורון, לעומתו, מחבר בין "פויילין" ופלסטין באפוס של "פסח על כוכים". את החיבור לסיפור של כפר בִּירְעִים אני יוצרת דרך תמונה בודדת, שבה נראים חברי הקיבוץ חוגגים את ערב החג / ליל הסדר, מסבים אל שולחן קיבוצי ערוך ומסודר, מכוסה במפה לבנה, על המרפסת של אחד מבתי הכפר הנטוש. נוצרת שרשרת אינטר-טקסטואלית, המבקשת למקם את שירו של אבות ישורון בין צילומים ודימויים חזותיים, ובתוך המרקם הספרותי והלשוני של התקופה, כאשר ציטוטים נוספים בכתובתו של ישורון מקושרים לתיאורי האדמה הארוטיים של שלונסקי מחד גיסא, ומאידך גיסא למחוות הלשוניות הטרגיות/דכאוניות של אורי צבי גרינברג, השיח הבית"רי על האדמה, נוכחותו של "האריה השואג" בתל-חי, המרכז האידאולוגי של אנשי בית"ר, ממשיכיו של אורי צבי גרינברג – כל אלה הם מסמן נוסף של ההתיישבות הציונית בגליל העליון ושל תהליך ההדרה של הפלסטינים.

אלתר טולין

פסח על כוכבים

יום מסר לאדמה
לעמך מן פאלאסטין.
מן פאלאסטין נהג הדין והדין
מן כנען-פללחין.

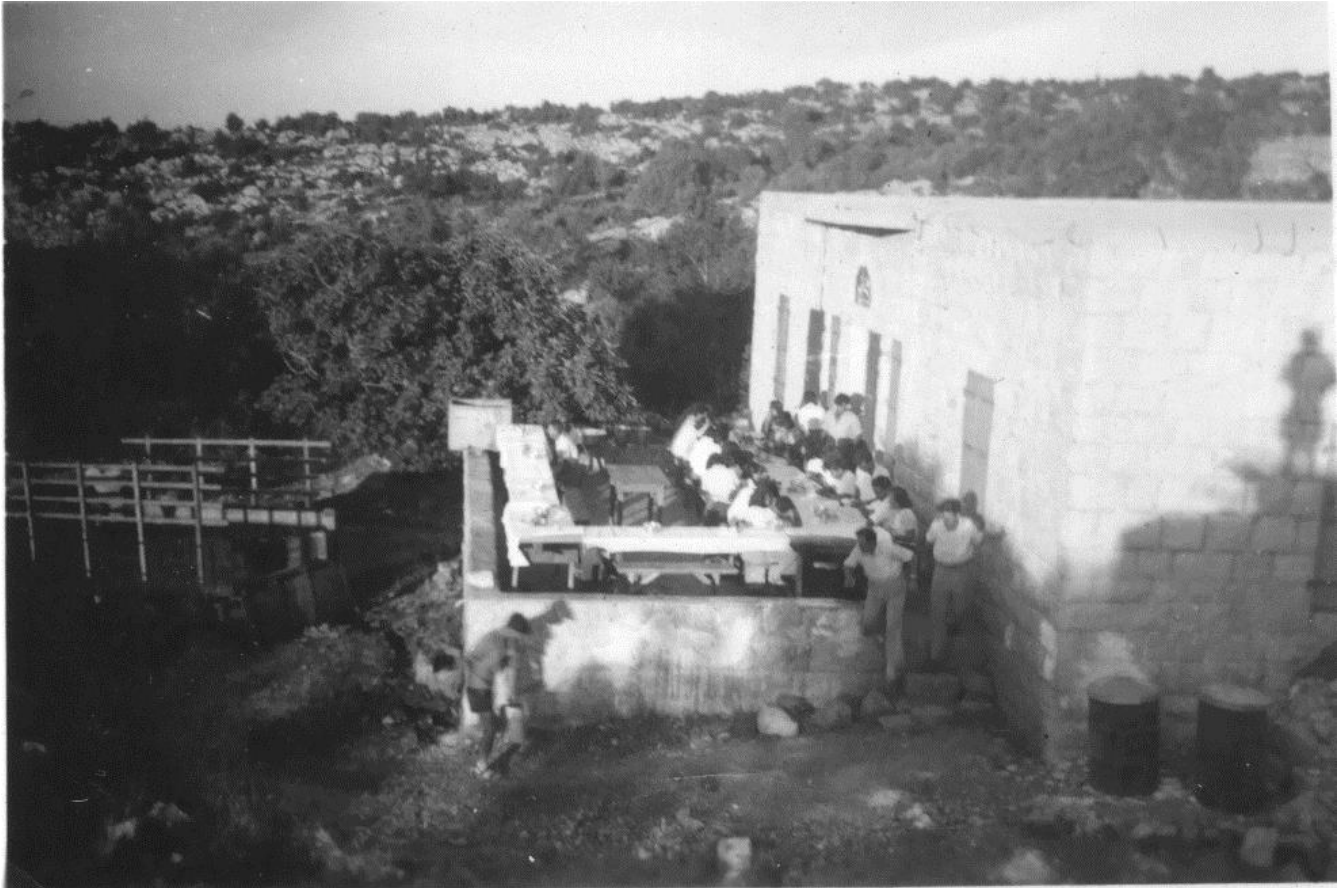
יום מסר לאדמה
העמך מן הכדים
וקמה היא וספקת
מטה היא ונידום.

אח צריכה אינה סגדה
לירובי על צריח.
ואינה סגדה לירובי
על אגודת צהרות;

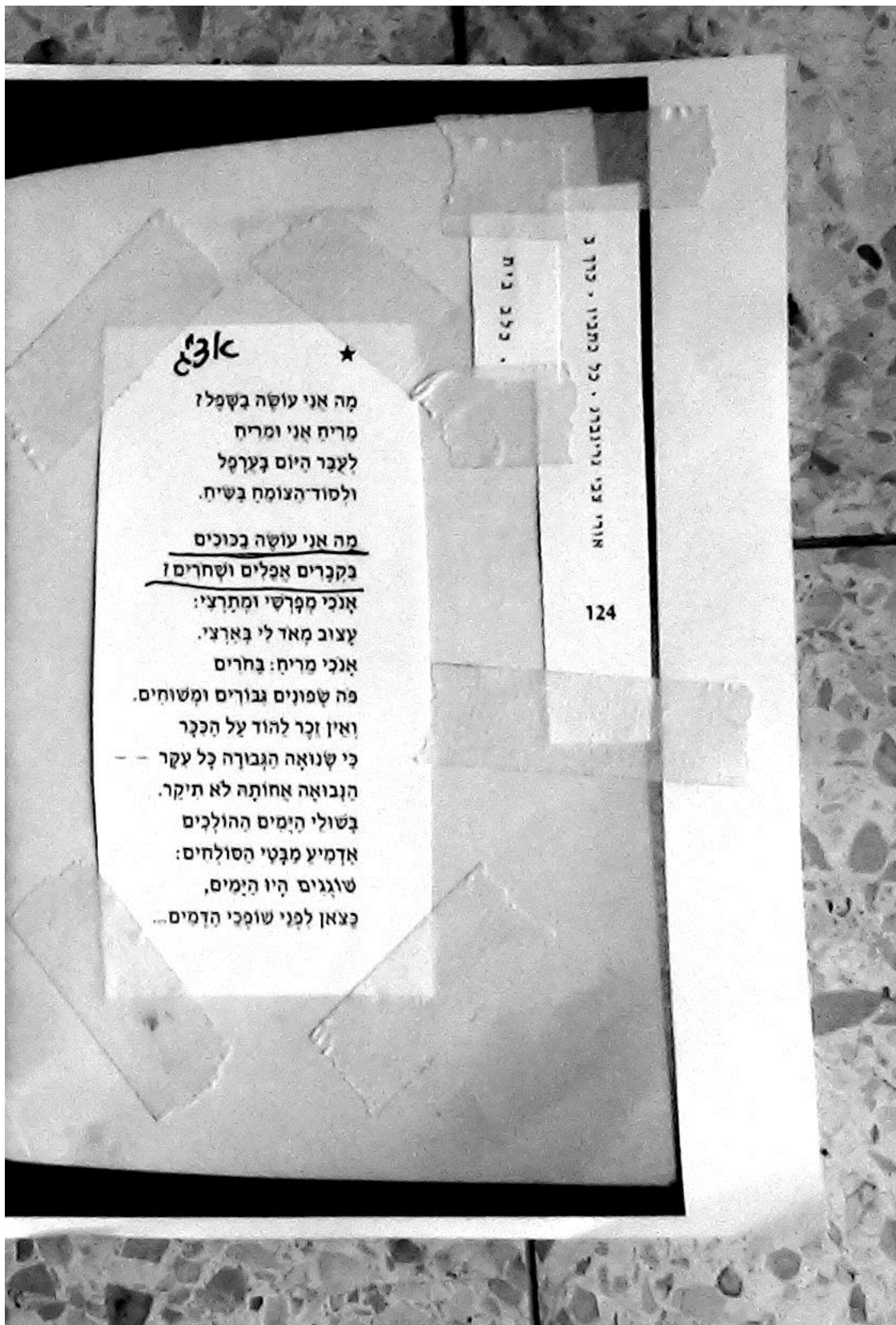
ועל אלה שפרטו לשון
עם עלצלת אריות.
על אלה שפרטו בפרא
קח וקחות -

1 יודיק הק"ו רמ ונישא - סדר שירידי בקיסרי ואכסיה כאלין בשנת
תש"ג.

אבות ישורון, פסח על כוכבים, מתוך: רעם. תל אביב: הוצאת אגודת הסופרים ליד דביר, 1961 [1952], 104.

חברי קיבוץ ברעם חוגגים ארוחת חג/ ליל הסדר על מרפסות בית בכפר בִּירְעִים. מקור: שחר רגב, קיבוץ ברעם.

★ אבג

מה אני עושה בשפל?
מריח אני ומריח
לעבר היום בערפל
ולסודר הצומח בשיח.

מה אני עושה בכוכים
בקברים אפלים ושחרים?

אנכי מקרשי ומתרצי:
עצוב מאד לי בארצי.
אנכי מריח: בחרים
פה שפונים גבורים ומשוחים.
ואין זכר להוד על הכר
כי שנואה הגבורה כל עקר –
הגבואה אחותה לא תיקר.
בשולי הימים ההולכים
אדמיע מבטי הסולחים:
שוגגים היו הימים,
כצאן לפני שופכי הדמים...

תל אביב

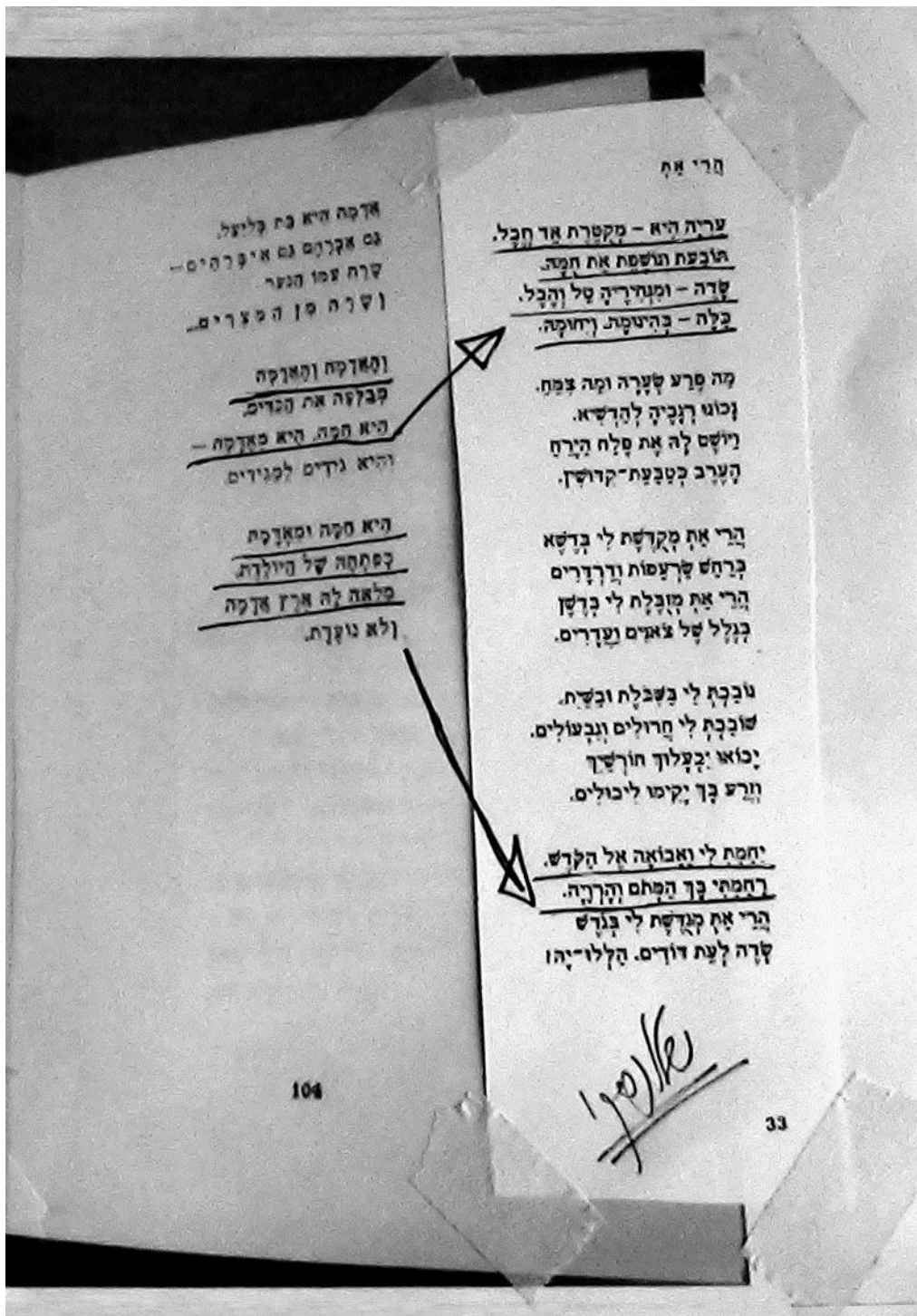
אורי צבי גרינברג • כל כתביו • כרך ב' • ירושלים: מוסד ביאליק, 1991, [1929], 124.

124

אורי צבי גרינברג, קטע מתוך: כלב בית, כל כתביו, כרך ב'. ירושלים: מוסד ביאליק, 1991, [1929], 124.

האריה השואג בתל חי. צילום: אילת זהר, 2010

אדקה היא כח קליעל
גם אקרנס גם אי קרסום -
שרח צמו הנער
ושנה פו המצרים.

ומאדקה ומאדקה
קבלקה את הנשים
היא חמה. היא באדקה -
היא גידים לפנידים

היא חמה ומאדקה
קפחמה של חיוולדת
מלאת לה אלז אדקה
ולא נוקרת.

הרי את

עריה היא - מקשרת אד חבל.
חובעת ושפת את חמה.
שדה - ומעדיקה טל והבל.
בלה - בהיטפת וחוקה.

מה פרע שפעה ומה צפח.
נכוח דנכיה להדשא.
נישם לה את פלח הירח
הערב בטבעת-קדושין.

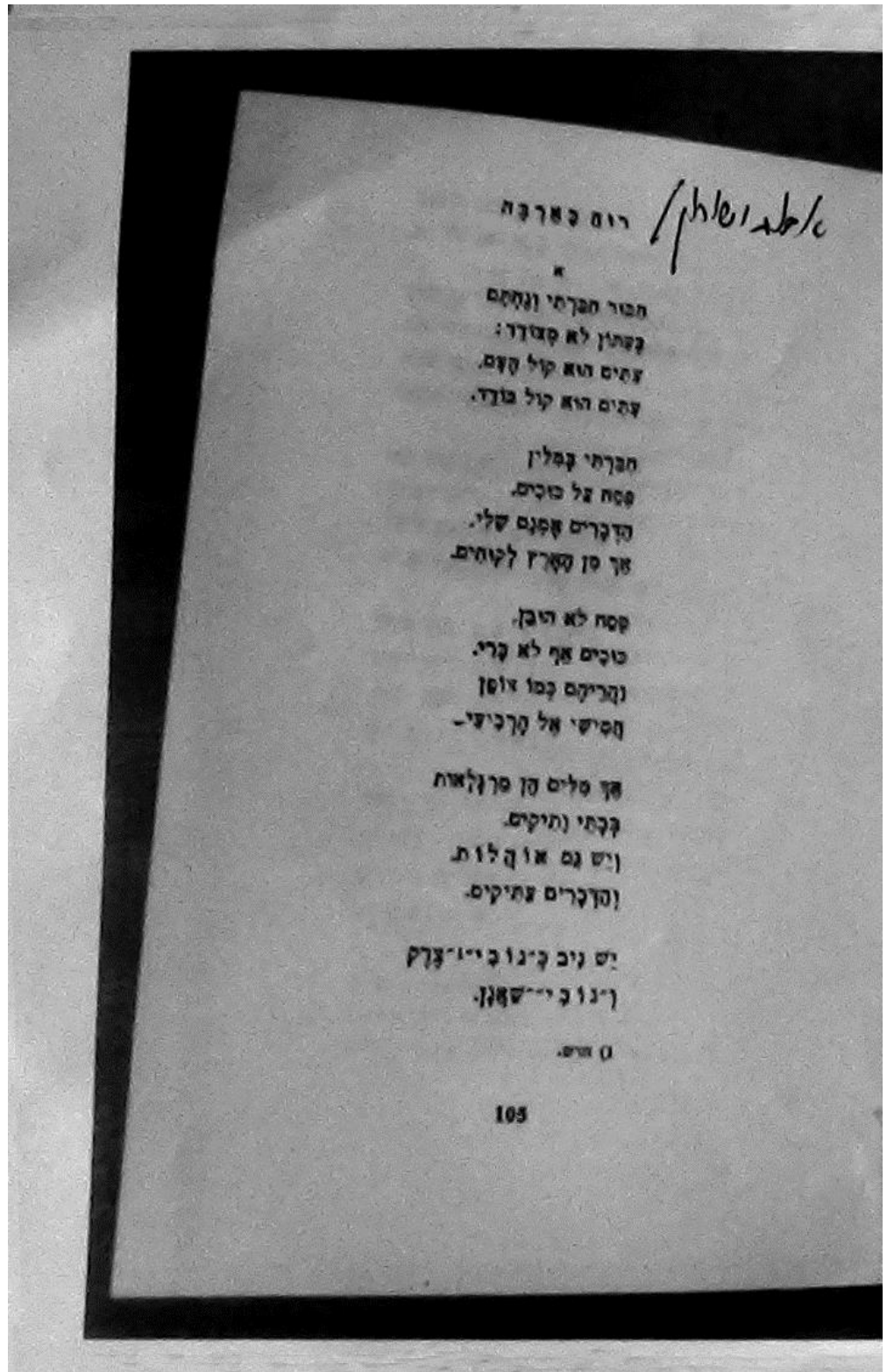
הרי את מקדשת לי בדשא
ברחש שרעסות ודרדורים
הרי את מזבלת לי בדשן
בגלל של צאנים ועדרים.

טובכת לי בשבלת ובשית.
שובכת לי חרולים ונבעולים.
יכוא יגעלוד חורשך
ורש כך יקיט ליכולים.

יחמת לי ואבואה אל הקדש.
רחמתי כך הפחם והררה.
הרי את מקדשת לי בדשא
שדה לעת דורים. הללו-יהו

שאול

אבות ישורון, פסח על כוכים (סיום), מתוך: רעם. תל אביב: הוצאת אגודת הסופרים ליד דביר, (1961)[1952],
104; אברהם שלונסקי, הרי את, מתוך: על מלאת. מרחביה: ספרית פועלים, 1947, 33.

אלגוואלחן / רוח בארבה

חבור חכמי ונחמם
קשתין לא קצודר:
צמים הוא קול קצם.
צמים הוא קול בודר.

חכמי קמלין
ססח על טובים.
נדקרים קפנס שלי.
אך סו סקריז לקוחים.

ססח לא הבן.
טובים אף לא קרי.
נקריקם כמו אוסן
קסישי אל מרכישי.

אף סלים סו סרןלאות
קבתי ותיקים.
ויש גם או קלות
ונדקרים צתיקים.

יש נוב קיגו קיי-צק
קיגו קיי-שאנן.

ו אים.

אבות ישורון, רוח בארבה (תחילה) רעם. תל אביב: הוצאת אגודת הסופרים ליד דביר, 1961 [1952], 105.

עוד לפני שנכתב הדוקטורט הזה כתב ירוחם כהן, יד ימינו של רבין, את זיכרונותיו ובין היתר, בצד הגרסה הרשמית, טרח לציין: "היה זה מחזה מזעזע ומחריש אוזניים. נשים ייללו בקולי קולות וזקנים אמרו פרקי תפילה כאילו חזו במוות במו עיניהם" [כהן, 1969: עמ' 160].

זהו ההיבט המעניין אותי כאן במעבר המהיר בין הסיפור של ההיסטוריה, להיסטוריה של הסיפור: במקום שבו אפשר להתמודד עם הדימויים הקיימים כבר, תמיד קיימים כבר, איך מתמודדים איתם? איך מתמודדים איתם סופרים/משוררים? איך מתמודדים היסטוריונים? איך מתמודדים עיתונאים? איך מתמודדות מפלגות פוליטיות? במלים אחרות, המקום שאנחנו פוסעים בו, מכאן ואילך, איננו המקום שבו מתרחש ויכוח בין "אובייקטיביות" ל"סובייקטיביות". כאן נשחק בקלות לידי מי שאיננו רוצים לשחק לידיהם. הדבר היחיד המעניין אותנו כאן הוא הדרך שבה נהפכה הסובייקטיביות הישראלית – כלומר: דבר השלטון, ההגמוניה – לעניין "אובייקטיבי". איך נהפכה הגרסה של "כך צריך לזכור את הדברים" ל"כך אני זוכר את הדברים" ואפילו: "כך היו הדברים. כולם סיפרו. אני הרי זוכר". ברקע צריכה להדהד, דווקא משום כך, הנסיגה מפריצתו של המודרניזם בפרוזה הישראלית לעבר הריאליזם המאוחר, זה העושה שימוש במיתוסים הישנים. (התנועה שעשו סיפורי ארצות הברית במהירות לעבר מיכאל שלי, ומשם עד מנחה נכונה, וסיפורי מות הזקן ומול היערות נהפכו עד מהרה לרומאן ביוגרפי/לאומי כמו מר מאני). התשובה קשורה בוודאי בכליך הרבה עניינים סבוכים, ואנחנו, כאמור, מבקשים לכוד רק עניין אחד: איך השתתפו סופרים ישראלים בהפיכת הסובייקטיביות לאובייקטיביות? זוהי התנועה של הריאליזם המאוחר, הקלוש. תנועה הפוכה מן התנועה של המודרניזם: לא "מה היה הסיפור?" (השאלה של הריאליזם) אלא "איך אפשר לספרו?". קוביזם הוא הדימוי.

התלות ה"ישראלית" ב"דברים כמות שהיו" היא התלות של העלית בעולם שהיא מנהלת. ישראל היא חברה שיוצרה בידי העלית שלה. משום כך גדול כל-כך כוחה של המדינה ביצירת הזיכרון הלאומי. משום כך היה קשה כל-כך לנהל פנקסי זיכרון פרטיים בתחומי הזירה ה"ציבורית", למשל – זו של הספרות. אפשר היה לבדוק באותה צורה גם את עניין הופעת השואה בתרבות. אפשר לצרף אל הדיון התרבותי על עלית שייצרה חברה/מדינה (ומייצרת מחדש יום-יום את תודעת נתיניה) גם את הפופולריות הגדולה והמסרבת לדעון של הפוזיטיביזם בפקולטות למדעי הרוח והחברה: אפשר להוסיף אליו את הקונסנזוס הצר מאוד של העיתונות הישראלית בכל מה שקשור לביקורת על מוסדותיה של המדינה,³ את הצנזורה העצמית של התיאטרון, את דלותו של הקולנוע הישראלי בכל מה שקשור לתיאור המתחים הקרויים "חברה". כאמור,

³ תיאור של צרות הקונסנזוס הזה אפשר לקרוא אצל קורן [1994].

יצחק לאור, **אנו כותבים אותך מולדת: מסות על ספרות ישראלית**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1995.
.118

קולוניאטורים, צעקו קרבי, שקר, צעקו קרבי. חרבת-חזעה אינה שלנו. מעולם לא הקנה השפנדאו זכות כלשהי. ההיחה, צעקו קרבי, מה לא סיפרו לנו על פליטים. הכל-הכל למען פליטים, שלומם והצלתם... כמובן פליטים שלנו. אלה שאנו מגרשים — זה עניין אחר לגמרי. המתן: אלפים שנות גלות. מה לא. הורגים יהודים. אירופה. עתה אנחנו האדונים.

כלום אלה שיגורו בכפר הזה — לא יצעקו הקירות באזניהם? כלום אותם המראות, זעקות שנועקו ושלא נועקו, התמימות המבוהלת של צאן המום, כניעתם של חלשים, וגבורתם, הגבורה האחת, של החלשים, שאינם יודעים מה לעשות ואינם יכולים לעשות, חלשים-נאלמים — כלום לא ירחישו את האויר כאן שפעת צללים וקולות ומבטים?

רציתי לעשות דבר. ידעתי שלא אצעק. מדוע, לעזאזל, רק אני מתרגש כאן. מאיזה חומר קורצתי? הסתבכתי הפעם. היה בי דבר מרדני, מנפץ הכל. אל מי אדבר וישמע. רק יצחקו לי. היתה בי מפולת מהממת. היתה בי ידיעה אחת, כמסמר תקוע, שאי-אפשר להשלים עם כלום, כל עוד מנצנצות דמעות ילד בוכה ההולך עם אמו המאופקת בזעם של דמעות אין-קול, ויוצא לגולה, נושא עמו שאגת עוול, וצנחה כזאת שלא-ייתכן שאין בעולם מי שיאספנה לעת-מצוא — אז אמרתי למוישה: "אין לנו, מוישה, שום רשות להוציא אותם מכאן!" ולא רציתי שקולי ירעד.

ומוישה אמר לי: "אתה, שוב אתה מתהיל!"

וידעתי שכלום לא ייצא מזה.

וגעשה לי חבל, חבל עד להיחנק.

המכונית הראשונה, לא הרגשתי מתי, כבר זזה והיתה מטפסת בהמשך דרך-העפר הגדולה. (לו יכולתי ללכת מאחד לשני וללחוש להם: תשובו, תשובו עוד הלילה, אנחנו מסתלקים מכאן מיד, והכפר יישאר ריק — תשובו. אל תשאירו את הכפר ריק!). מיד זזה גם המכונית השנייה, של הנשים, שקישטו את הקרון בכחול בגדיהן ולובן צעיפיהן, ויללה אחת התנשאה שם, ונתקעה ביבבת הקרון הכבד שחרק ואחו דרכו הטובענית בחול הרטוב. (ואת הסומים ישכחו בודאי כאן בפאתי הדרך). היתה שעת אחר הצהריים. על שלנתם של השמים קפץ רוגזה של הרוח שְׁעִמְמָה את-היום, ובישרה גשם

0. יזהר, חרבת חזעה, מתוך: 7 סיפורים. (ל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1971 [מאי 1949], 87.

שלט האוסר כניסה לאזור חורבות כפר בִּרְעִים, 2010 צילום: אילת זהר

.VII

מן האוסף הספרותי בחזרה אל הנוכחות הפיזית של כפר בִּירְעִים היום. קבוצת הצילומים מנפישה את היפוך היוצרות המתקיים במקום כיום: הדגשת מקומו של בית-הכנסת כעדות חותכת לקיום יהודי מוקדם, ומחיקת המאוחר – הכפר העומד בחורבותיו, נמוג ומתפוגג אל הסלעים והצמחים המטפסים בו. כפר בִּירְעִים הוא היום "גן לאומי" הממוקד סביב שרידיו המשוחזרים של בית-הכנסת המפואר אשר ניצב במרכזו. השיח הארכיאולוגי והמוטיבציה הציונית כרוכים זה בזה בשיקומו והעמדתו של בית-הכנסת במרכז תשומת הלב, תוך הרס הכפר והשכחתו, סילוק התושבים והתעלמות מנוכחותה של הכנסייה המארונית, הממוקמת רק צעדים ספורים מאתר בית-הכנסת.

בני כפר בִּירְעִים שומרים באומץ רב על קשר עם המקום שממנו הוגלו וסולקו, במגוון פעולות מצומצמות המותרות להם באתר: קייטנה שנתית, תפילות בכנסייה, חתונות וחאפלות משפחתיות. באופן אירוני, המקום היחידי שבו מותר לבני הכפר לבנות ולהרחיב הוא בית הקברות של הכפר. וכך הפכה אותה פיסת אדמה של מוות וסיום לאתר שבו מושקעת אנרגיית חיים ובנייה, על מנת להפכו לאתר הזיכרון העיקרי של הכפר האבוד. הקברים נראים כבתים, ובתיו ההרוסים של הכפר קמים לתחייה-שלאחר-המוות בדמות בתי המידות של בית הקברות.

גן לאומי ברעם

הכפר ברעם שבגליל העליון היה בעת העתיקה ישוב יהודי משגשג ופורה. בברעם נבנו שני בתי כנסת מפוארים במאה ה-3 לספירה. מבית הכנסת הקטן שעמד מחוץ לכפר, לא נשארו היום שרידים (הוא ידוע לנו דרך תיאורי עולי רגל יהודיים בימי הביניים ומתיאורי חוקרים ומטיילים מהמאה ה-19). בית הכנסת הגדול נחפר בשנת 1905 על ידי ה' קוהל וק' וטצינגר מהחברה המזרחנית הגרמנית. רשות הגנים הלאומיים פיתחה את האתר, שיפצה ושחזרה אותו חלקית.

הפרטים המועטרים הנראים היום ואיכות בנייתו של בית הכנסת הגדול הנם דוגמאות של המונומנטליות והסגנונות העשירים של הבנייה היהודית בסוף התקופה הרומית ובתחילת התקופה הביזנטית בארץ ישראל.

Bar'am National Park

In Antiquity, the village of Bar'am, located in Upper Galilee, was a prosperous Jewish settlement. In the 3rd cent. A.D. two beautiful synagogues were built there. Nothing remains of the small synagogue which stood at the periphery of the village. It is only known through descriptions of Medieval Jewish pilgrims and by those of travelers and surveyors who saw its few remnants in the 19th century.

The large synagogue was investigated and excavated in 1905 by a German expedition conducted by H. Kohl and K. Watzinger. In the late 60's the site was cleared, cleaned up, and partly restored by the National Parks Authority.

The decorated fragments, still visible today especially on the facade, and the high quality of the construction attest to the monumentality and stylistic opulence present in Jewish art and architecture in late Roman and early Byzantine times in Eretz Israel.

الحديقة الوطنية

– كنيس بارعام (كفر برعم)

كانت كفر برعم قرية متطورة في الفترة القبطية. وقد بناها فيها اثنين قسوس في القرن الثالث الهجري.

لم يبق من الكنيس الا حائض الذي كان محيطاً بخارج القرية الى ان اليوم.

اقيم حفرة من قديم العمار اليهود من العصر الروماني ومن اوصاف القسوس والقسوس من القرن التاسع عشر.

حفر القسوس الكبير في سنة 1905 من قهر هيرش وول. واستخرج من الحفرة الاثنية العريقة.

في اواخر ستينات هذا القرن نظمت الحديقة الوطنية الترميم. بعد ازالة الحوائط من اثارها.

ان الشاطئ الشمالي من حفرة القسوس الكبير. وفي حفرة بيت القسوس الكبير. في ابعاد الحديقة.

الكنس وحول الساحة التي في نهاية الفترة الرومانية وبداية الفترة البيزنطية في البلاد.

רשות הגנים הלאומיים, גן לאומי ברעם. תיאור חורבות בית הכנסת ועברו, תוך התעלמות מוחלטת מחורבות כפר ברעם המקיף אותו.

חורבות ביה"כ העתיק של ברעם, ברקע ביתו של המוכתר עבדאללה ג'ובראן. 1949. מקור: שחר רגב, קיבוץ ברעם (תודות לנהידה זהרה לאיתור האינפורמציה על הבניין)

ביה"כ ברקע ביתו של המוכתר עבדאללה ג'ובראן וגגו הרוס. 1950 לערך. מקור: שחר רגב, קיבוץ ברעם

שרידי בית הכנסת בכפר ברעם, ביתו של המוכתר עבדאללה ג'ובראן נעלם כליל, מאי 2010. צילום: אילת זהר

תמונה 1, אילת זהר, נוף יבש (מיני נכבה), 2011 אבנים וחלוקי נחל, 80X200 סמ. (מודל מוקטן).

מול היערות

הוא עולה בבנין השרוף, מטפס במדרגות המלובנות. הכל עוד לוחט כאילו בגיהנום הוא חוצה את דרכו. הוא בא אל חדרו. האש ביקרה אף פה בהיעדרו והשתוללה בחדנתה ובאימתה. האם נתחיל מהספרים שהם אפר? או מהטלפון שהתעות? או שמא מהמשקפת שניתכה ליסודותיה? הנה, איזה-פלא, נותרה מפת האיזור שצייר, רק נתפחמה מעט בשוליה. בתוך הכר והשמיכות עוד מתפנקים חתולי-אש עליונים. הוא משיט עיניו אל חמש הגבעות העשנות, מצמצם גבותיו, והנה מתוך העשן, מתוך הערפל, עולה לפניו הכפר הקטן; נולד מחדש בשירטוטי-יסוד כבציר מופשט, כדרך כל עבר ששקע. הוא מחייך לעצמו בבת-צחוק דקה. אלא שחיוכו נכרת פתאום. ישר מתחתיו, בעומק הכחלחל, לרגלי הבנין, הוא רואה את הממונה-על-היערות המגשש אל הזיקנה, מכורבל במעיל-רוח ישן, פניו כחולים מקור. היאך צמח לו זה פתאום?

הזקן מפשיל ראשו השב לאחור ושולח בו מבט של שנאה, מלמטה למעלה. הוא המצוי במרומים ממילא יש במבטו מעין בוז דק. כמה שניות הם נועצים עיניהם זה בזה; לבסוף מחייך הצופה אל אדונו חיוך אוילי של היכרות ולאיתו הוא יורד אליו. בפסיעות מהירות ומשוגעות קרב הזקן אליו. לו היה רשאי היה קורע אותו כדג. עוד מעט יצנח מתעלף מעוצר זעמו וכאבו. בקול חנוק הוא תובע לשמוע מיד את הסיפור כולו.

אבל, הלא אין סיפור. פשוט לא נרקם כאן סיפור. אפשר לומר רק משפט אחד: פתאום נתגלתה האש. הרמתי טלפון — הקו מנותק. זהו-זה. צריך היה להציל את הילדה.

השאר מובן מאליו. כן, גם לצופה יש סנטימנטים ליער הזה. מאד התקשר אליו באביב, בקיץ ובחצי הסתיו. מרוב התקשרות

איברהים ויוסף עיסא, בונים את חלקת הקבר של משפחת עיסא, צילום: אילת זהר, מאי 2010

חלקת הקבר של משפחת עיסא, צילום: אילת זהר, ספטמבר 2010

הקבר המשפחתי של משפחת חדד, כפר בִּירְעִים. צילום: אילת זהר, מאי 2010

בית הקברות, כפר בִּירְעִים צילום: אילת זהר, מאי 2010

חנא פרח כפר-בירעים, משובשים 8, 2004-5 תצלום (גודל משתנה)

VIII.

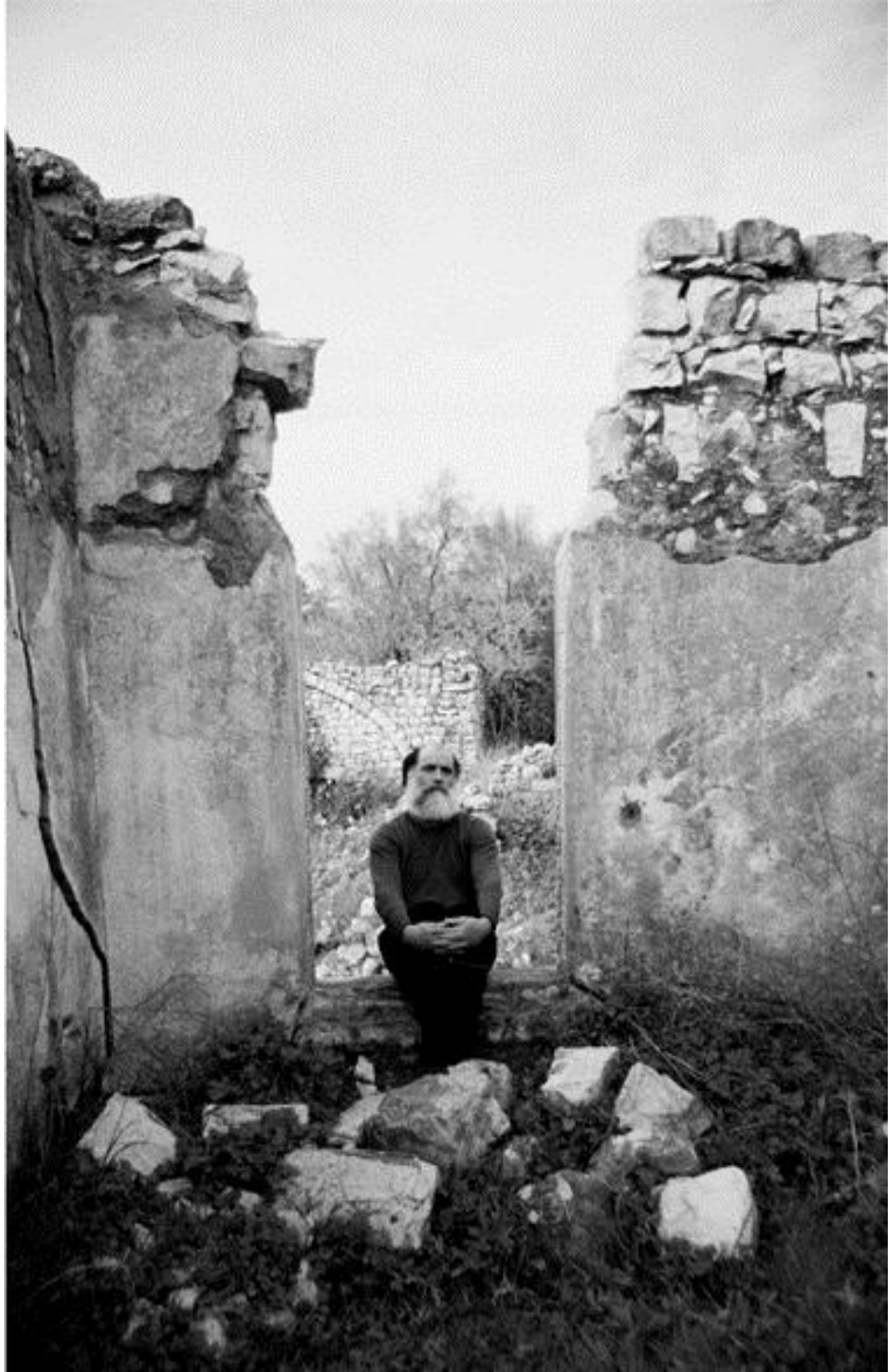
המסה מסתיימת במובאות מתוך עבודותיו של חנא פרח כפר-בִּירְעִים (נ. 1960), מאנשי הכפר, עבודות שבהן הוא חושב על אמצעי תיקון, מודל עתידי ושיקום הכפר לכדי נקודת יישוב חיה מחדש.

פרח כפר-בִּירְעִים נולד בג'יש (גוש חלב), בן למשפחה שגלתה מכפר-בִּירְעִים. פרח כפר-בִּירְעִים הפך את העיסוק בהיסטוריה של הכפר ובעוולה שנעשתה לתושביו למוקד מחשבתו. עבודותיו נוגעות בחומרים, במבנים, בצורות ובדקדוק הפנימי של המקום והכאב. יצירותיו מחברות בין היסטוריה פרטית ושרשרת מאורעות פוליטיים והיסטוריים אשר טלטלו אנשים ממקומם הפרטי, אל לב השיח הציבורי, אל לב הקונפליקט. פרח כפר-בִּירְעִים אוסף אבנים בתוך אמבטיית ערבוב החומרים, מראה נפוץ באתרי בנייה, אם כי כאן זהו אוסף את האבנים שנותצו מבניין אחד, המוצגות כאוסף שברים, בעל פוטנציאל לשמש כחומר גלם בבנייה משנית, בפרויקט עתידי. אנשי כפר-בִּירְעִים אינם נוגעים באבני המקום – הם מחזיקים אותן כעדות לאסון, כמטונימיה לגירוש, כמסמנים של עבר שקרס ונכחד, כחומר גלם לעתיד אשר יקום וייבנה. אבני הגלם שבאמבטיה הן התוצר של הקשת אשר קרסה ונפלה (מופיעה בצילום קודם בסדרה, *משובשים 7*), ואינה עומדת עוד. בית פרח אינו עוד – כל שנותר הם ארבעה קירות חסרי גג, ושרידי קשתות המקיפים משטח אדמה, המוציאה צמחי בור ובתה המכסים עליו בכל אביב וקיץ. מתוך חומר הגלם הזה בונה פרח מודלים לתיקון – באיטונג, בבלוקים ובמלט הוא מכין מתווה לעתיד, מודל לכפר שישוקם, מודל לִבִּירְעִים החדשה אשר תיבנה מסביב לחורבות הקיימות, מתוך שאיפה לתקומה, לעצמאות, לכבוד, ואולי גם לשמחה.

כאלו שמחתי/ מחמוד דרוויש

כאלו שמחתי: שכתי. לחצתי על
פעמון הדלת פעם ועוד פעם, והמתנתי...
שמה אחרתי. איש אינו פותח את הדלת, אין
רחש במקדרון.
נזכרתי שמפתחות בייתי עמי, והתנצלתי
בפני עצמי: שכחתי, אגא הכנס
נכנסנו... אני האורח בביתי והמארח.
הבטתי אל מכלול הריק ולא
ראיתי זכר לעצמי, אולי... אולי לא הייתי כאן.
לא ראיתי השתקפות במראות. חשבתי: היכן
אני, וצעקתי להעיר עצמי מההזיה
ולא עלה בידי... נשברתי כאותו קול המתגלגל
על הרצפה. אמרתי: מדוע חזרתי אם כה?
התנצלתי בפני עצמי: שכחתי, צא אם כן!
ולא עלה בידי. הלכתי לחדר השנה
והחלום התפרץ לעברי, חבקני ושאל:
האם השתנית? אמרתי השתנית, כי טוב
למות בבית מאשר תחת גלגלי מכונית
בדרך לזכר ריקה!

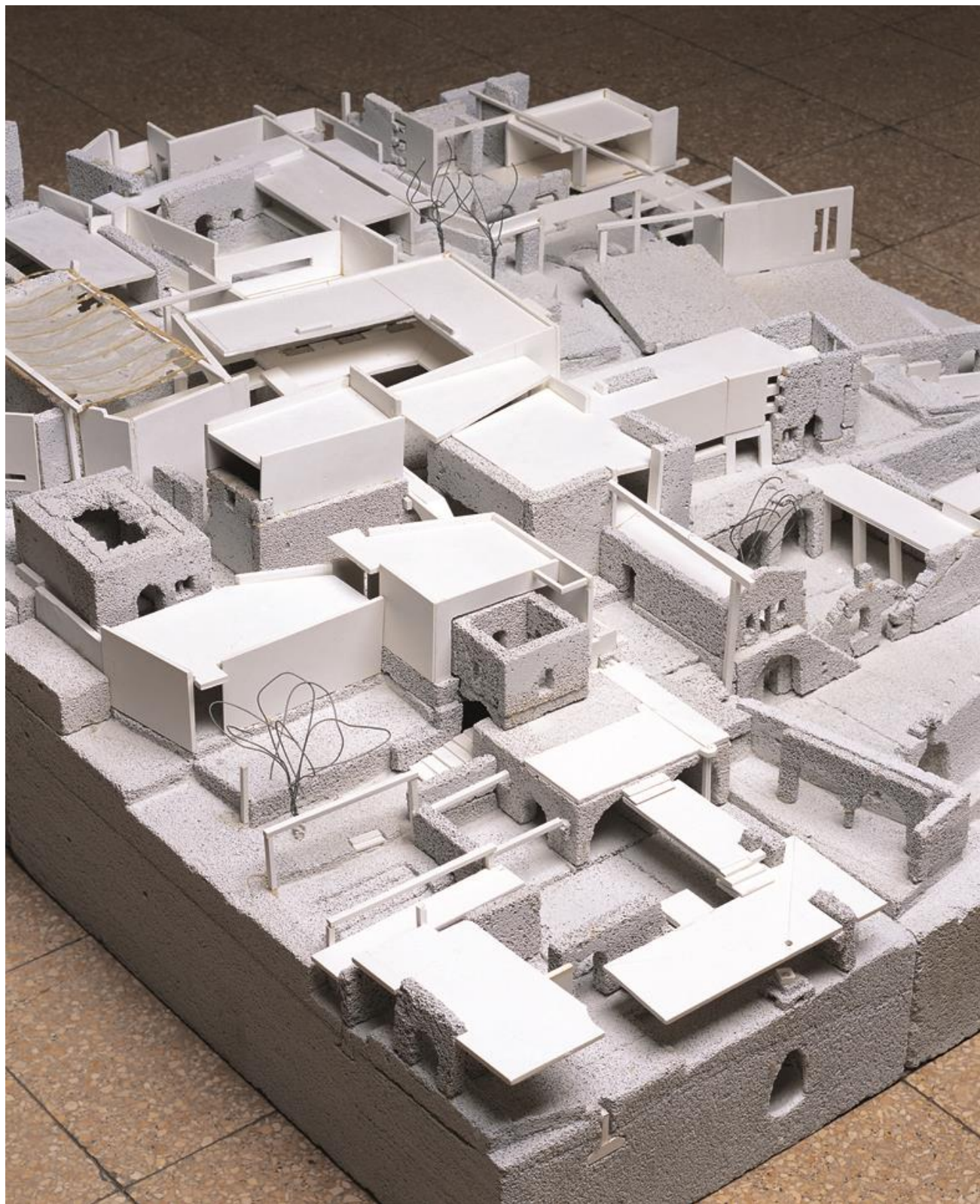
מחמוד דרוויש, כאלו שמחתי, מתוך: **כפרחי השקד או רחוק יותר**, תרגום מערבית: עפרה בנג'ו, שמואל רגולנט
עתון 77, גליון 330, אייר-סיוון תשס"ח, מאי-יוני 2008, שנה ל"ב, 4.

חנא פרח כפר בִּירְעִים, 2009 משובשים 9, 25 X 18 סמ.

חנא פרח כפר-בִּירְעִים, מודל אדריכלי, 2002-2010 הקרנת וידאו.

חנא פרח כפר בִּירְעִים, מודל אדריכלי לשיקום כפר בירעִים, 2002 טכניקה מעורבת.

תם ולא נשלם

אילת זהר, אוגוסט 2011